

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

І. І. Климкова, М. А. Остапенко

ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2011

ББК 67.300.5я73

К49

Рецензенти: *Б. І. Андрусишин*, д-р іст. наук, проф.
М. А. Головатий, д-р політ. наук, проф.
І. О. Кресіна, д-р політ. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 02.07.08)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 14/18-Г-2858 від 24.12.08)

Климкова І. І.

К49 Вибори і виборчі системи : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. І. Климкова, М. А. Остапенко. — К. : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. — 160 с. — Бібліогр. : с. 153–157. ISBN 978-617-02-0047-1

У навчальному посібнику розглядаються, що таке вибори, виборче право, виборча система, які історичні особливості становлення мали вибори та виборчі системи, їх значення для стабільного політичного життя. Пропонуємо ознайомитися з варіантами та наслідками запровадження тієї чи іншої моделі виборчої системи. Книга містить список використаної та рекомендованої літератури.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 67.300.5я73

ISBN 978-617-02-0047-1

- © І. І. Климкова, М. А. Остапенко, 2011
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2011
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011

В умовах сучасних демократій вибори можна визнати стрижневим механізмом, основною формою прояву суверенітету та політичної волі народу. Вибори представляють в органах влади інтереси різних суспільних груп, а для громадян є однією з форм їх реальної участі в політиці.

Вибори дають можливість впливати на владу: зберігати чи змінювати президентів, парламенти й уряди, забезпечувати їх відповідальність перед народом, змінювати політичний курс тощо.

Виборча система — один з елементів політичної системи суспільства, що тісно пов'язаний з партійною системою. Якою бути виборчій системі — одне з найважливіших рішень для будь-якої демократичної держави, яке стосується не лише молодих демократичних країн, а й розвинутих, що намагаються пристосувати (модифікувати) свої виборчі системи відповідно до нових політичних реалій.

Вибір виборчої системи має значний вплив для майбутнього політичного життя країни. Переважно один раз запроваджена виборча система залишається практично незмінною, а політичні інтереси стабілізуються навколо неї, вважаючи на закладені нею реалії.

Молода демократична країна, якою є сучасна Україна, стає перед вибором адекватної умовам виборчої системи. Проте, інколи складається враження, що учасники політичного процесу не володіють відповідними знаннями про особливості виборчих систем і наслідки їх запровадження, або навпаки, використовують такі знання про виборчі системи, які дозволяють створити систему, яка відповідала б їхнім власним інтересам.

У посібнику ми розглядаємо, що таке вибори, виборче право, виборча система, які історичні особливості становлення мали вибори та виборчі системи, їх значення для стабільного політичного життя. Також ми пропонуємо ознайомитися з варіантами та наслідками запровадження тієї чи іншої моделі виборчої системи.

Сучасний світ демонструє сотні виборчих систем та їх варіантів. Проте для спрощення нами виділено наступні загальні групи: мажоритарна, пропорційна, змішана та куріальна, надано їм характеристику.

Посібник містить і прикладний аспект виборів, тобто включає питання про організацію виборчого процесу, виборчі технології, аналізуються їх маніпулятивні можливості.

Кожна країна є унікальною, однак особливість кожного народу, як правило, визначається різноплановим переплетінням базових, значною мірою спільних соціально-політичних факторів. Проблема вибору найбільш адекватної моделі виборчої системи пов'язується з об'єктивною оцінкою і врахуванням історичного досвіду та розвитку країни, наявних політичних реалій і суспільних потреб.

Цей навчальний посібник увібрав у себе і певні дослідження світового досвіду формування виборчих систем і українську практику.

Згідно з Конституцією України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Реалізація народом влади відбувається і безпосередньо, і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Пріоритетну роль у регулюванні суспільного розвитку відіграє власне безпосереднє волевиявлення громадян, найвищим проявом якого є вибори, що виконують функцію реального механізму формування органів влади, сприяють залученню громадян до управління державними справами, створюють умови для подолання відчуженості громадян від влади.

У посібнику немає відповідей на весь спектр питань, пов'язаних з виборами, виборчими системами, проведенням виборчих кампаній. Тут зібрано інформацію, достатню для того, щоб сучасна свідома, мисляча людина мала можливість розібратися у означених питаннях і відкрити шлях для подальшого їх дослідження та обговорення.

ЧАСТИНА І

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ

РОЗДІЛ 1 СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНИХ ВИБОРІВ

1.1. Вибори як політичний інститут

Вибори — встановлена законодавством державно-правова процедура, під час якої громадяни віддають свої голоси за партію чи кандидата, в результаті чого формується виборний (представницький) орган влади або обирається (обіймає посаду) певна особа — президент, мер, суддя тощо.

До цього визначення слід додати, що вибори є повноцінними і реальними лише за умови конкурентної боротьби, в якій беруть участь два чи більше кандидати або декілька партій. Результати виборів, якщо вони проводяться за правилами, відображають настрої виборців, тенденцію розвитку країни. Важливий наслідок виборів — відбір політичних лідерів, тобто громадяни можуть замінити тих, хто не виправдав їхньої довіри, на більш гідних.

У конституціях багатьох країн зафіксовано, що єдиним сувереном влади є народ. Народ реалізує свої владні повноваження, обираючи тих, хто керуватиме державою. При цьому обранці не є власниками влади, а швидше виконують роль менеджера, який розпоряджаєть-

ся чужою власністю — невід’ємною владою народу. Таким чином, виборці наймають тих осіб, кому вони доручають керувати країною, втілювати певні програми і вирішувати питання з цих програм.

В ідеалі саме виборець визначає стратегію дій влади. Тактика розв’язання найсуттєвіших завдань — прерогатива обраної демократичним шляхом влади.

Модель демократичних виборів є такою: кандидати висувають пакет зрозумілих для виборців пропозицій, а виборець, порівнюючи, оцінюючи їх зі своїми інтересами, вирішує, кому надати перевагу.

Рівень демократичності виборів тим вищий:

- чим різнобічніші і зрозуміліші пропозиції кандидатів, партій;
- чим більше виборців критично їх аналізує, порівнює;
- чим більше можливостей для оцінки і порівняння їм надають умови і механізм організації виборів.

Якими ж є умови і механізми, що дають можливість забезпечити демократичний характер виборів?

У Декларації міжпарламентського союзу, що прийнята 26 березня 1994 р. у Парижі, демократія визначається як істинне, широке і цивілізоване змагання між індивідами і організованими групами за важливі позиції державної влади завдяки регулярним, вільним і справедливим виборам.

Вибори можна вважати справедливими, якщо процедура їх проведення узгоджена з усіма зацікавленими сторонами (включно з опозицією) і чітко всіма виконується. За таких умов сторона, яка зазнала поразки, фактично не може звинувачувати нікого, крім себе, і, відповідно, визнає результати голосування.

Саме проведення виборів на справедливій основі і визнання результатів усіма зацікавленими сторонами перетворює вибори на інструмент досягнення стабільності і згоди в суспільстві, а не подальшого загострення суперечок і конфронтації між різними силами, дестабілізації ситуації в країні.

У загальному розумінні вибори можна трактувати як процедуру безпосереднього обрання або висування певних осіб шляхом відкритого або закритого (таємного) голосування для виконання їх функцій.

Вибори можуть проводитися в різних демократичних організаціях: партіях, профспілках, добровільних асоціаціях, кооперативах тощо. Проте, якщо ми розглядаємо політичні вибори, то вони проводяться в масштабах держави, усієї політичної системи. Політичні вибори — це процес формування керівних органів державної влади всіх рівнів;

це елемент управління, через який виражається політична воля громадян за визначеними правилами. У результаті виборів обрані кандидати наділяються владними повноваженнями.

Вибори пов'язуються з голосуванням. Проте, зважаючи на близькість понять, вони мають й істотні відмінності. Вибори — закріплений у Конституції та інших законах порівняно регулярний, періодичний процес обрання складу органів державної влади. А голосування можна розглядати, по-перше, як елемент виборів (один з етапів виборчого процесу); по-друге, з голосуванням не завжди пов'язують політичні вибори, часто використовують у різних формах прямої демократії — референдумах, прийнятті колективних рішень на зборах.

В умовах сучасних демократій вибори — це стрижневий механізм, форма прояву суверенітету, його політичної волі. Вони служать також найважливішим каналом представлення в органах влади інтересів різних суспільних груп. Загальні вибори передбачають право участі в них кожного дорослого громадянина. Для більшості громадян це одна з форм їхньої реальної участі в політиці. Вибори дають можливість впливати на владу: зберігати чи змінювати парламенти й уряди, забезпечувати їх відповідальність перед народом, змінювати політичний курс тощо.

Ефективність виборів залежить від цілої низки економічних, соціальних, правових, культурних умов, відсутність яких може перетворити вибори в антисоціальний механізм:

- в економічній сфері — це сформовані відносини власності, які передбачають наявність ринкових механізмів і волю до підприємництва; наявність економічних інтересів потребує відповідних політичних механізмів, їх артикуляції і захисту, серед яких вибори є одним із таких механізмів;
- у соціальній сфері — це існування економічно заможного середнього класу, який забезпечує суспільну стабільність;
- у політико-правовій сфері — це наявність сформованого громадянського суспільства зі структурованими інститутами; сталої законодавчої бази, яка створює умови для цивілізованої конкурентної боротьби претендентів на виборні посади; незалежного від держави функціонування ЗМІ; розвинутої багатопартійності, яка репрезентує різні суспільні інтереси;
- в соціально-культурній сфері — це сформованість демократичних традицій як основи політичної культури демократичного типу; наявність суспільно-політичного консенсусу щодо державного

устрою, державних інститутів, а також поваги до закону і почуття державної відповідальності.

Структурними елементами інституту виборів є:

- виборче право;
- виборчі системи;
- історичні традиції виборності влади;
- тип партійної системи;
- суспільні уявлення про вибори;
- електоральна культура;
- виборчі технології.

Питання, пов'язані з обранням депутатів або посадових осіб, мають інколи неочікувані тлумачення, навколо них часом виникає якийсь ореол таємничості, містики.

Наприклад, у США певний час була популярною так звана циклічна теорія виборів, за якою результат виборів залежав від природних циклів, пов'язаних з погодою, з фазами місяця тощо. Прихильники цієї теорії стверджували, що існує всезагальний циклічний закон, який визначає і смертність від серцевих захворювань, епідемій, і серед іншого — суспільне життя. Тому необхідно досліджувати не так потреби громадян, як ці природні явища.

У Франції побутувала думка, що вибори у країні значною мірою визначаються характером ґрунтового шару на виборчому окрузі. Якщо ґрунт там багатий, родючий, то і селяни заможніші, тож на виборах перемагає партія правого спектра. Якщо ж ґрунт бідний — перевага надається лівим партіям.

Теорія “нульових” президентів була поширеною в ХХ ст. За цією теорією президент, якого обирали в рік, що закінчувався нулем, мав трагічну долю. Була складена таблиця, де першим був 9-й президент Вільям Генрі Харрісон, якого обрали в 1840 р., а помер у 1841 р. 16-го президента Авраама Лінкольна обрано 1860 року, загинув від кулі вбивці у 1865 р. Президента Джеймса Гарфілда обрано у 1880 р., загинув у 1881 р. Уорен Гардинг обраний у 1920 р., помер через 3 роки. Президента Франкліна Делано Рузвельта обирали 4 рази. Одне із обрань у 1940 р. (останнє у 1944 р.), а в 1945 р. він помер. 35-й президент Джон Фіцджеральд Кеннеді був обраний у 1960 р., а вбитий у 1963 р. У цьому списку був і Рональд Рейган, якого обрали в 1980 р. Як відомо, був замах на його життя, але завдяки зусиллям медиків він вижив.

Такі теорії наукової цінності не мають, але багатьох вони вражають.

Існують такі види виборів.

I. Залежно від того, на якій території їх проводять:

- загальнонаціональні вибори — проводяться в масштабах країни;
- регіональні — проводяться в межах великих територіальних одиниць (США — в межах штату; Канада — в межах провінції);
- місцеві вибори — охоплюють адміністративно-територіальну одиницю або місто (тобто об'єднують громадян, що живуть на певних, порівняно невеликих територіях, де функціонують місцеві органи влади).

II. Залежно від того, кого обирають:

- парламентські;
- президентські;
- муніципальні;
- вибори шерифів, суддів та інших осіб, які виконують важливі державні обов'язки і мають широкі повноваження.

III. Залежно від способу волевиявлення громадян (виборців):

- прямі — це безпосереднє обрання певної особи на певну посаду. При прямих виборах між виборцем і кандидатом, за якого він голосує, немає проміжних ланок. Прямими виборами в багатьох державах світу обирають президента, а також прямими виборами формують парламенти.
- непрямі — такий вид виборів, коли воля виборця опосередковується волею групи виборщиків або реалізується через діючий виборчий орган. Непрямі вибори завжди мають проміжну ланку.

Непрямі вибори мають такі різновиди: *другорядні і багатоланкові*.

При *другорядних* виборах завдяки волевиявленню виборців створюється спеціальна колегія виборців (довірені особи), які від імені виборців безпосередньо обирають певну посадову особу.

Другорядні вибори були запроваджені батьками-засновниками американської конституції, які вказували, що переважна більшість громадян США того часу не були підготовлені до обрання президента і могли помилитися. Громадяни повинні були обрати спеціальних людей — виборців, які від їхнього імені оберуть найкращих. Така система існує в США і нині.

При *багатосходинкових виборах* виразником волі громадян виступає не колегія виборців, а постійно діючий орган — місцева рада, парламент або одна з його палат.

У Китайській Народній Республіці збори народних представників провінцій, районів, ряду міст і автономних округів, а також Всекитайські збори народних представників обираються не безпосередньо громадянами, а нижчими зборами народних представників. Громадяни, яких обрали до одного органу, обирають потім своїх представників до іншого, вищого органу.

Класична система багатоланкових виборів — система виборів до рад, яка існувала в СРСР з 1918 до 1936 рр. Громадяни СРСР один раз на півроку шляхом відкритих виборів обирали лише депутатів місцевих Рад. Потім депутати місцевих Рад обирали делегатів до районних, міських з'їздів Рад, а ті — делегатів на республіканські з'їзди Рад. Всесоюзний з'їзд Рад обирав центральний виконавчий комітет, який обирав Президію ВЦВК.

IV. Чергові і позачергові вибори

Чергові вибори проводяться після завершення терміну повноважень певного органу, тобто терміну, який встановлюється законом. Наприклад, термін повноважень Президента США — 4 роки, Франції — 5 років, України — 5 років.

Позачергові вибори (дострокові) проводяться до закінчення терміну повноважень представницького органу або посадової особи. Причиною дострокових виборів посадової особи може бути вакансія посади (посада президента чи прем'єр-міністра звільняється у зв'язку зі смертю, відставкою або звільненням у разі імпичменту).

Дострокові вибори колегіального органу, наприклад парламенту, проводяться в тих країнах, де можливий достроковий розпуск парламенту. Тоді після процедури дострокового розпуску призначаються дострокові вибори і обирається новий склад парламенту. Наприклад, дострокові вибори Верховної Ради України 2007 року.

Бувають випадки, коли політики користуються правом дострокового розпуску парламенту. Так, за часів прем'єрства М. Тетчер вибори до парламенту проводилися тричі і всі три рази вони були достроковими. М. Тетчер використовувала досить вдало ситуацію: коли популярність її партії — Партії консерваторів — була найбільшою, вона зверталася до монарха, розпускала парламент. Дострокові вибори, проведені у вдало підібраний час, давали потрібний результат — партія одержувала перемогу на виборах, і М. Тетчер знову посідала посаду прем'єр-міністра.

V. Додаткові і часткові вибори

Додаткові вибори проводяться залежно від того, чи є вакансії у колегіальному органі. Необхідність їх проведення виникає тоді, коли хтось із членів парламенту вибуває з його складу за станом здоров'я, через смерть, відставку, за власним бажанням. Додаткові вибори проводяться в тих округах, де сталося вибуття депутата. В тих країнах, де парламент багаточисельний, наприклад у Великобританії, вибуття відбуваються частіше. За мірою накопичення вакансій (зазвичай 1–2 рази на рік) у відповідних виборчих округах проводяться додаткові вибори з метою поповнення загального складу депутатів до необхідної кількості.

Часткові вибори — вибори регулярні, обов'язкові і передбачені законодавством. Такі вибори відбуваються з метою часткового оновлення (ротації) колегіального виборного органу. Наприклад, часткові вибори проводяться кожні 2 роки при поновленні Сенату США. Сенатори США обираються на 6 років, але не одночасно. Кожні 2 роки переобирається третина Сенату. Таким чином, у США не допускається одночасної заміни всіх членів верхньої палати, оскільки вважається, якщо всі сенатори будуть переобрані одночасно, то це на довго може викликати ситуацію, де в парламенті виявиться більшість, яка тимчасово йде “неправильним шляхом”, або громадяни під впливом певних ідей оберуть представників, які дотримуватимуться однакових поглядів щодо внутрішньої і зовнішньої політики. Тому вважають доцільнішою буде часткова заміна членів цієї палати.

У Франції сенаторів обирають на 9 років і кожні 3 роки Сенат оновлюють на третину. Треба зазначити, що американський Сенат поновлюється кожні 2 роки прямими виборами, а французький Сенат обирається другорядними, багатоланковими виборами.

Окрім наведеної типології виборів у деяких країнах існує своя специфічна термінологія.

У США використовується термін “проміжні” вибори. Так американці називають вибори, які проводять того року, коли не обирають президента. Як відомо, в Америці кожні 4 роки обирають президента і водночас Палату представників, третину Сенату, частину губернаторів, мерів міст. Вибори в цей рік вважаються основними, а вибори через 2 роки, коли переобирають нижню палату, частину Сенату — проміжними.

Існує поняття “первинні вибори”. Це вибори, в результаті яких проводиться відбір кандидатів від тієї чи іншої партії. З декількох

кандидатів — республіканців чи демократів — обирають по одному. Це партійні вибори. Первинні вибори в США є відкриті і закриті. У відкритих первинних виборах може брати участь будь-який виборець: якщо він прийшов на виборчу дільницю, значить він є членом цієї партії. Його членство не викликає сумніву, мовляв, людина сама знає, що хоче і що робити. Закриті первинні вибори передбачають наявність будь-якого підтвердження належності до цієї партії. Приналежність можна перевірити декількома способами. В одних штатах США виборець присягається, що він справді республіканець чи демократ, в інших штатах при реєструванні виборця запитують, яку партію він підтримує, і поруч із прізвищем пишуть “R” чи “D”.

Первинні вибори у США — це популярна і відома процедура. Результатом цих виборів є відбір кандидата на посаду президента, якого будуть обирати на національному з’їзді партії.

Формально обирають не просто найпопулярнішого кандидата, а делегатів на з’їзд цієї партії, які обіцяють голосувати за певного кандидата в президенти. Якщо конкретний кандидат у президенти переміг у більшості штатів, він отримує вирішальну кількість голосів на майбутньому з’їзді партії. Ті виборці, яких обирали на первинних виборах і обіцяли його підтримувати, віддадуть за цього кандидата голоси на з’їзді, і він стане офіційним кандидатом у президенти.

Первинні вибори в США проводяться також і при відборі кандидатів на інші посади: губернаторів, мерів міст, де вони обиралися.

Існує поняття “обов’язкові вибори” (обов’язкове голосування). Це означає, що законодавство тієї чи іншої країни зобов’язує громадян брати участь у виборах, інакше державні органи накладають санкції. Санкція у вигляді штрафу передбачена в Австралії, Люксембурзі, Австрії. В окремих країнах існує суворіше покарання. У Греції, Туреччині, Австрії деякий час було передбачено позбавлення свободи на 1–2 дні. В Італії, наприклад, передбачена така кара, як суспільна догана. Списки осіб, які не брали участі в голосуванні, можуть бути надруковані в газетах. У Бельгії система покарань є диференційованою. Один раз людина не прийшла і не попередила — штраф 3 франки, вдруге (без поважної причини) — 25 франків, втретє — штраф та її прізвище вказується в спеціальному оголошенні, яке вивішується в публічному місці. Четвертий раз — громадянин втрачає виборчі права на 10 років, а також можливість отримати посаду на державній службі. Законодавство Аргентини передбачає у разі неявки на виборчу

дільницю штраф та втрату права отримати посаду на державній службі протягом трьох років.

Такі заходи впливають на явку виборців, скажімо, у Бельгії — 94,6%; Австралії — 94,5%; Австрії — 91,6%. Це запобігає розвитку такого явища, як абсентеїзм — добровільна неучасть громадян у виборах. Інколи абсентеїзм у виборах пояснюється тим, що населення схвалює політику, яку проводить партія. Але виявлено тенденцію залежності між неучастю у виборах і втратою довіри до державних органів. Таку поведінку називають інколи антисистемною політичною “не поведінкою”.

Вибори як соціально-політичний феномен мають позитивні і негативні риси. Серед негативних, як правило, виокремлюють такі: закони про вибори не досконалі, потребують постійного доопрацювання; до влади в окремих випадках приходять лідери з кримінальним минулим; новий склад парламенту не буде кращим, а тому немає сенсу проводити нові вибори; народ стомився від виборів, це “гра” у політичні вибори; дорога розвага для суспільства; виборцям важко розібратися в програмах і партіях, якщо їх велика кількість.

Але найвагомішою перевагою виборів є те, що виборчі системи і супроводжуючі процеси — це центральна характеристика демократії, яка має такі прояви:

- усе доросле населення має право брати участь у голосуванні;
- жодна група населення не повинна втрачати права формувати партію і виставляти кандидатів на вибори;
- всі місця в законодавчому органі посідають депутати шляхом конкуренції;
- виборчі кампанії повинні проводитися справедливо і чесно (без заходів залякування, без тиску на кандидатів і виборців);
- голоси повинні подаватися вільно і таємно; їх підраховують незалежно і оголошують чесно за результатами;
- кандидати, які отримали певну частку голосів, обіймають посади до наступних виборів;
- виборчі системи і супроводжуючі процеси забезпечують легальність і легітимність влади (державних органів); вони вказують на рівень довіри до політики, яку проводить уряд;
- впливають на стан політичного плюралізму, конкуренції і характер політичної системи; сприяють збільшенню чи зменшенню кількості партій; встановлюють тип відносин між партіями, які брали участь у виборах, і партіями, що отримали місця в парламенті.

Функції виборів:

- легітимація і стабілізація політичної системи, а також легітимація конкретних інститутів влади: парламенту, уряду, президента;
- створення функціонуючої представницької системи, завдяки якій відбувається артикуляція, агрегація і представництво різноманітних інтересів населення;
- мобілізація населення для підтримки суспільно значимих цінностей та на вирішення актуальних суспільних завдань;
- формування волі більшості і вирішення конфліктів, що виникають шляхом інституційованого, мирного врегулювання;
- інтеграція різноманітних думок і формування загальної волі — за допомогою виборів забезпечується об'єднання більшості громадян навколо відповідної політичної платформи і лідерів, які її представляють, формується домінуюча в державі політична воля;
- формування нової еліти; вибори — найважливіший канал входження громадян до складу політичної еліти, здійснення політичної кар'єри; через вибори оновлюється склад правлячої й опозиційної еліти, змінюється політична вага партій та їхніх представників.

Найважливіша функція виборів — стабілізація або трансформація політичної системи з метою пошуку для країни оптимального політичного курсу.

Питання для самоконтролю

1. Визначити роль виборів у демократичному суспільстві.
2. Назвати основні класифікації виборів, дати характеристику.
3. Пояснити, чому вибори є найефективнішим засобом ліквідації авторитарного режиму і переходу до демократії.
4. З'ясувати зміст понять “вибори”, “політичні вибори”, “виборча кампанія”.
5. За яких умов вибори можуть розглядатися як знаряддя політичного маніпулювання?
6. Порівняти прямі і непрямі вибори. Навести приклади їх проведення.

1.2. Виборче право. Принципи виборчого права

Виборче право — це право громадян обирати осіб або бути обраним до органів влади.

Треба відрізнити суб'єктивне і об'єктивне виборче право.

Суб'єктивне виборче право — право обирати і бути обраним, яким наділяється кожний громадянин.

Об'єктивне виборче право — це заснована на певній системі уявлень про справедливі вибори сукупність норм, виконання яких забезпечується державою, які регулюють процес обрання членів представницьких органів і окремих посадових осіб. Таким чином, об'єктивне право — це сукупність юридичних норм, що регулюють виборчий процес.

Об'єктивне виборче право базується на таких принципах:

1. **Всезагальність.** Усі виборчі права (передусім активне виборче право — право обирати і пасивне виборче право — право бути обраним) визнаються за усіма громадянами, які досягають певного віку, якщо вони не страждають на хвороби, які можуть перешкоджати свідомому волевиявленню. В окремих країнах існують обмеження цього принципу, скажімо, обмежують пасивне виборче право для військових і священників; інколи не допускаються до виборів як кандидатів посадові особи (на державних посадах) і судді загальних судів або члени конституційних судів. У Франції не можуть обиратися за виборчим округом префекти, які виконують свої функції на цій території. Також державна служба передбачає безпартійність — держслужбовці не можуть висувати свої кандидатури на виборні посади. У Мексиці зі списків виборців виключають наркоманів; Голландії — осіб, позбавлених батьківських прав; Англії та Індії — банкрутів. Є країни, де діє спеціальне обмеження для натуралізованих громадян, тих, хто має громадянство не за правом народження, а через отримання громадянства. В Аргентині натуралізовані громадяни мають право голосу через 3 роки після одержання громадянства; в Тунісі — через 5 років; у деяких країнах є обмеження, які застосовуються лише до пасивного виборчого права.
2. **Принцип рівності виборів.** Кожний громадянин однаковою мірою може впливати на результат виборів (кожний громадянин, який обирає незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового стану, соціального статусу, має однакову з іншими кількість голосів на виборах, а також в усьому іншому бере участь у виборах на рівних засадах). У XIX ст. (в деяких країнах до середини XX ст.) існувало поняття “плюральний вотум” — один виборець може мати декілька голосів. Наприклад, у Великобританії до 1948 р. існувало правило, за яким британський громадянин міг проголосувати і за місцем проживання, і за місцем розташування його нерухомості (земельної

власності). Вранці можна було проголосувати в Лондоні, потім переїхати на свою земельну ділянку і голосувати вдруге. Зараз таку схему не використовують.

3. Прямий і непрямий характер виборів (прямі і непрямі вибори).
4. Таємність голосування. Забезпечує виборцю повну свободу волевиявлення на виборах. У більшості країн таємне голосування здійснюється за допомогою бюлетенів, у яких виборець або викреслює прізвища кандидатів чи назви партій, які він не підтримує, або назначає прізвище кандидата чи назву партії, за які він голосує. У деяких країнах (Болгарії, Польщі) з метою додаткового забезпечення таємності голосування бюлетені вкладають у конверти. У США голосування відбувається за допомогою виборчих машин. Виборець заходить у спеціальне приміщення, де є машина для голосування, після чого двері автоматично зачиняються і відчиняються тоді, коли виборець проголосував. Законодавство окремих країн дозволяє голосувати через пошту (Швейцарія, Данія, Великобританія): бюлетень відсилають із зворотною адресою. В Голландії, Бельгії дозволяється голосування за дорученням.
5. Періодичність проведення виборів. Реалізує волевиявлення народу шляхом проведення вільних і справедливих виборів, які організуються через регулярний період, завдяки чому відбувається зміна складу, а не “закостеніння” політичної еліти.
6. Контроль за голосуванням. У багатьох країнах накопичений досить багато способів фальсифікації виборів, проте маємо і великий досвід боротьби з подібним явищем. Одним із дійових засобів уникнення фальсифікацій є громадський контроль. Переважно у демократичних країнах усі кандидати та їх представники можуть бути присутніми на виборчих дільницях у день голосування, а також при підрахунку голосів. Зрозуміло, що кандидати та їх представники прискіпливо стежать за тим, щоб їхні інтереси не зазнали утисків. Проте, при невеликій кількості партій, які висувають кандидатів, а також зважаючи на їх вплив, можна припустити, що вони можуть вступити у змову й поділити місця в колегіальному представницькому органі попри структури, що організують вибори. Недоліки цієї форми контролю нейтралізуються запровадженням контролю незалежних громадських об'єднань, які переслідують ідею проведення чесних виборів, що дозволяє виявити справжню волю виборців. Такі об'єднання мають право направляти своїх спостерігачів на виборчі дільниці, бути присутніми при підрахунку голосів.

У деяких країнах громадські спостерігачі не лише стежать за дотриманням усіх правил і процедур виборів, а й проводять моніторинг, що дозволяє оцінити правдивість офіційно проголошуваних результатів виборів. У демократичних країнах все більше практикують запрошувати іноземних спостерігачів, на яких важче чинити тиск представникам влади, як це може бути із спостерігачами зі своєї країни.

Суб'єктивне виборче право розподіляється на активне і пасивне.

Активне виборче право — право громадянина обирати осіб до складу представницьких органів влади і на окремі посади, а також право брати участь у референдумі.

Пасивне виборче право — право бути обраним, тобто право висуватися в закріпленому порядку кандидатом на виборну посаду.

Для активного і пасивного виборчого права є певні обмеження, які встановлюються виборчим законодавством. Подібні обмеження мають назву виборчі цензи. Виборчі цензи — це встановлені законом умови, яким повинен відповідати громадянин, щоб мати і реалізувати виборче право. Існують такі види або групи виборчих цензів.

Віковий ценз — це вимога, за якою виборець повинен досягти певного віку для набуття права голосу. Віковий ценз для пасивного виборчого права означає теж саме, тільки це стосується кандидата, який обирається на будь-яку посаду у представницькі органи влади. Віковий ценз — вимога цілком природна, не може підліток чи дитина мати можливість відповідально обирати депутатів у представницькі органи влади. До середини 60-х років ХХ ст. переважно у країнах світу активне виборче право мали громадяни, які досягли 21-го року. Це вважається повноліттям, віком правосуб'єктності згідно з цивільним правом, коли людина могла вступити у володіння спадщиною, самостійно укладати угоди тощо. Проте наприкінці 50–60-х років минулого століття такий віковий ценз почав сприйматися як щось проти-природне, як таке, що не відповідало життєвим реаліям. Коли Америка брала участь у В'єтнамській війні, у Сполучених Штатах існував військовий обов'язок для громадян, починаючи з 18 років. Виникла абсурдна ситуація: молодь, що призивалася до армії і гинула заради американських ідеалів, не мала права брати участь у політичному житті країни. Почулися заперечення: “Занадто молодий для виборів, проте придатний до війни”. Зниження вікового цензу до 18 років почалося саме з 60-х років ХХ ст. У Великобританії і ФРН це сталося в 1970 р., у Франції — у 1974 р., в Італії і Швеції — у 1975 р. У деяких країнах

і дотепер віковий ценз — вищий за 18 років. Так, наприклад, у Японії, Швейцарії він становить 20 років. В Україні активне виборче право громадян обмежується 18-річним віком.

Віковий ценз для пасивного виборчого права вищий у зв'язку з тим, що людина, яка обирається на відповідальну посаду, повинна мати життєвий досвід. У різних країнах цей вік становить 23, 30, 32 роки та вище. В Італії, наприклад, людина може стати сенатором у віці 40 років. В Україні пасивний віковий ценз, визначений Конституцією України, становить 21 рік.

У більшості країн світу немає верхнього вікового обмеження щодо пасивного права, але у двох країнах — Екваторіальній Гвінеї та Ірані — така межа встановлена, це відповідно 60 та 75 років.

Ценз освіти застосовується у деяких країнах при реєстрації виборців. Так, в окремих штатах США існувало правило, за яким виборець при реєстрації повинен був прочитати декілька рядків Конституції і розтлумачити їх, тобто показати певний рівень політичних знань. Якийсь мінімум освіти для виборця є необхідним, хоча б для того, щоб прочитати прізвище кандидата, правила голосування.

Освітній ценз активніше застосовується при пасивному виборчому праві. В окремих випадках від кандидата необхідне підтвердження, що він має вищу освіту, а деякі країни вимагають підтвердження про дві освіти. До освітнього цензу близьким є *ценз освіченості*: виборець повинен вміти читати і писати мовою тієї країни, де він проживає. Це начебто спрощений варіант цензу освіти. У ряді країн, де дуже високий відсоток неосвічених людей, їм дозволено голосувати без будь-яких умов, до того ж цей процес полегшують. Наприклад, у Конституції Екватору вказується, що голосування є обов'язковим для тих людей, що вміють писати і читати, й факультативним — для неграмотних людей. В Індії, де неграмотних людей багато, голосування спрощується: кожна партія або кожний кандидат має свій графічний символ (долоня, силуєт корови, голуби тощо), який повторюється в бюлетенях поруч із відповідним текстом. Виборець, слухаючи виступи кандидатів, одночасно запам'ятовує його символ або символ політичної сили і під час голосування ставить позначку поруч, біля символу.

Ценз осілості (ценз проживання) — це встановлена законом вимога, за якою право голосу надається громадянам, які проживають у цій місцевості певний час, який може коливатися від 1 до 12 місяців. Наприклад, у більшості штатів США — 1–2 місяці, у ФРН — 3 місяці, у Франції — 6 місяців, у Канаді — 12 місяців. Існує й інша практика застосування

цього цензу. У деяких країнах не встановлено часової межі проживання, вимагається постійне проживання. Загалом наявність цензу осілості є цілком природним: людина повинна прожити певний час у цьому місті, щоб відчувати себе членом громади, частиною соціуму. Це не означає вимоги постійної прописки, бо інституту прописки немає. Під цією вимогою розуміють те, що людина повинна проживати в квартирі або будинку, мати постійну роботу протягом місяця або двох. Головне, щоб людина відчувала себе жителем цієї місцевості й у цій якості його сприймали інші. Інакше кажучи, постійне проживання пов'язане зі способом життя. Постійно проживаючим не може бути турист або гість, хоча він може і тривалий час проживати у цій місцевості. Постійне проживання — це “укорінення” людини на цій території. Іноді навіть за нетривалої відсутності (1–2 місяці) значні категорії громадян не беруть участі у виборах. Наприклад, у США це значний контингент сезонних працівників, що переїжджають із місця на місце у зв'язку зі збиранням урожаю, а також люди, які живуть у пересувних будинках (трейлерах). Ці громадяни (за деяким даними їх близько 6 мільйонів) практично не беруть участі у політичному житті. Іноді зустрічаються особливі вимоги. Скажімо, в Ірландії виборець зобов'язаний мати місце для снання. Можна думати, що у виборчому праві там відмовлено волоцюгам, які живуть під мостами. Але йдеться про найманих сільськогосподарських робітників, які живуть на чужих фермах. Оскільки ці люди живуть не у своєму будинку, то, виходячи із тлумачення цього правила, вони втрачають активне виборче права [40].

Ценз статі. Переважно у сучасних державах не існує виборчого цензу за ознакою статі, тобто жінок не обмежують у праві обирати й бути обраними. Однак так було не завжди. До Першої світової війни жінки мали виборче право лише в окремих державах: Норвегії, Фінляндії, Ісландії, Данії, Австралії, Новій Зеландії. Пізніше в багатьох країнах жінки отримали виборче право. Першими були голландські жінки — вони здобули це право в 1917 р. За Голландією — Великобританія (1918), Німеччина (1919), США (1920), Швеція (1921). Подальше розширення прав жінок відбулося після Другої світової війни. Французькі жінки одержали виборче право в 1944 р., італійські — 1945 року, японські — 1946 року. Останніми в Європі домоглися виборчого права жінки Швейцарії. Вони одержали право голосувати лише в 1971 р. Вперше питання про право голосу для жінок у Швейцарії постало ще в 1919 р., але його рішення затяглося на півстоліття, хоча із цього приводу було проведено кілька десятків загальнонаціональних референдумів і опитувань.

Але оскільки в цих референдумах брали участь тільки особи, які володіли виборчим правом, тобто чоловіки, вони завзято виступали проти надання виборчого права жінкам. Той факт, що жінки одержали виборче право, ще не означало, що вони мали це право у всіх швейцарських кантонах і на всіх рівнях виборів. Отримане право стосувалося федерального рівня — рівня обрання у федеральний парламент. У деяких же глибинних кантонах жінок дотепер не допускають до вирішення місцевих проблем. Є гірський кантон Аппенцель, де за багатовіковою традицією чоловіки збираються на міській площі для прийняття місцевих законів на спеціальних зборах — ландсгемайнде. Жінки можуть лише спостерігати за цими зборами. Цікаво, що прямої заборони на участь жінок немає. Правило наголошує на тому, що на міській площі збираються дорослі громадяни, які носили або можуть носити шаблю. Оскільки жінки ніколи не носили шаблі, то вони мовби відсторонюються від голосування.

У окремих країнах Близького Сходу, наприклад у Кувейті, не мають виборчого права тільки жінки. І якщо Кувейт при цьому може дотримуватися ісламської традиції, то відсутність права голосу у жінок такої високорозвиненої й цивілізованої європейської країни — князівства Ліхтенштейн — викликає щонайменше здивування. У деяких країнах були і є особливі норми, що обмежують права жінок. У Гаїті жінки можуть обирати тільки в місцеві органи, у Гватемалі донедавна існувало своєрідне правило: у виборах беруть участь тільки освічені жінки (чоловіків це не стосується). У Коста-Риці й Сальвадорі у виборах беруть участь заміжні жінки, які досягли 25 років, а незаміжні — з 30 років.

Майновий ценз довго існував практично в усіх країнах, де були традиції парламентаризму. Він означав, що у виборах могли брати участь тільки певні групи осіб, маючи відповідний рівень доходів, за сучасних умов це середній клас. Тільки досить заможні люди мали право обирати й бути обраними. Майновий ценз визначався досить просто — сумою сплачуваного податку. У літературі з цього приводу відзначалося, що люди, які не мали майна, що не досягли певного статусу в суспільстві, не повинні обиратися до органів управління державою. Але з формуванням нового типу цивілізації, розвитком науки і техніки, зі скороченням тривалості робочого дня, з ростом профспілкового руху майнові обмеження почали виглядати неадекватними реаліями. Після Першої світової війни вони практично зникли. Майнового цензу у чистому вигляді зараз практично не існує. У деяких країнах він застосовується лише стосовно кандидатів у депутати, тобто в сфері пасивного

виборчого права. Наприклад, у багатьох країнах для реєстрації кандидата на посаду президента треба засвідчити певну суму річного доходу. Це свідчить про те, що людина прагне стати президентом не для збагачення, а щоб служити народу. Вимога про виплату певної суми податку в такій ситуації дотепер діє у виборчому праві Австралії, Колумбії, Мексики, Нової Зеландії, Коста-Рики.

У ряді країн існує *виборчий ценз для військовослужбовців*. Є аргументи “за” й “проти” позбавлення військовослужбовців виборчих прав. З одного боку, у сучасному світі багато армій сформовані на професійній основі, вони є невеликими, і участь або неучасть військовослужбовців у виборах істотно не впливає на їх результати. Частіше військовослужбовці обмежуються в пасивному виборчому праві. Це цілком логічно, оскільки військова служба не повинна бути пов’язаною з політикою. Якщо людина хоче брати участь у політичному процесі, то вона повинна скинути шинелю, відмовитися від військової кар’єри і розпочати кар’єру політичну.

Іноді зустрічаються, хоча й зрідка, *релігійні цензи*. Наприклад, в Ісламській Республіці Іран, для того щоб бути обраним у парламент, треба бути мусульманином і активно проповідувати іслам. У цій країні 90% членів парламенту — служителі культу, священники, що сповідують іслам.

Існують іще інші обмеження виборчих прав, наприклад, є практика виключення зі списків виборців наркоманів, банкрутів. Є спеціальні цензи для деяких категорій громадян, участь яких у виборах держава вважає небажаною. Також втрачають виборчі права особи, які відбувають покарання за вироком суду. Крім того, у деяких країнах позбавлення виборчого права може бути видом покарання, і там за вироком суду людина не має права обирати й бути обраною. У окремих випадках такі права можуть бути припиненими. Наприклад, згідно із статтею 38-ю Політичної конституції Мексики права й привілеї громадян, у тому числі й виборчі права, можуть припинятися у випадку жебрацтва або систематичного пияцтва у вигляді покарання за вироком суду.

Донедавна в деяких країнах мав місце і *расовий ценз*. У Південно-Африканській Республіці існувала система апартеїду, відповідно до якої чорне — корінне — населення цієї республіки не брало участі у виборах. До слова, парламент республіки тих часів складався із трьох палат. Перша — це представники білих меншин, друга — кольорові (мулати) і третя — вихідці з Індії. Палати в парламенті для корінного населення не передбачалося.

Боротьба за утвердження й закріплення принципу всезагальності виборів у законодавстві тривала в багатьох країнах протягом ХІХ — початку ХХ ст., як наслідок, — практично скрізь майже всі виборчі цензи були знято, а віковий ценз значно знижено. Існуючі в ХІХ ст. виборчі цензи (у першу чергу майновий ценз) серйозно обмежували електорат різних держав. Так, у Англії до виборчої реформи 1832 року активне виборче право мали 4,4% дорослого населення країни, у результаті її проведення — 7,5%, а після проведення реформи 1867 року — 16,4%.

У Франції в 1791 р. тільки 16% дорослого населення мали право брати участь у виборах, після прийняття Конституції 1795 року майновий ценз зріс, а частка осіб, які мали право на участь у виборах знизилася до 8%, причому вибори були непрямими. А Конституцією 1799 року було затверджено непрямі триступеневі вибори. В 1817 р. вибори стали прямими, а майновий ценз був встановлений у розмірі 300 франків прямого податку (лише 0,3% дорослого населення країни сплачувало такий податок). Революція 1830 року принесла зниження майнового цензу для активного виборчого права до 200 франків податку. Тільки після революції 1848 року у Франції було проголошене загальне виборче право. Але оскільки жінки й деякі інші категорії громадян не мали права брати участь у виборах, то у голосуванні брало участь не більше однієї третини населення.

Майновий ценз у Бельгії, установлений Конституцією 1831 року, був також досить високим (наприклад, для участі у виборах до Сенату необхідно було сплачувати 1000 флоринів податку).

У Португалії виборчий закон 1820 року був прийнятий незабаром після революції і не передбачав майнового цензу, але жінки до участі у виборах не допускалися, а вибори були чотирьохланковими. Проте, в 1822 р. була прийнята Конституція, яка, хоча й затверджувала прямі вибори, водночас встановила майновий ценз. Конституційна хартія Португалії 1826 року зв'язувала активне виборче право із цензом 100 милрейсів річного доходу, а пасивне виборче право — із цензом 400 милрейсів річного доходу, причому встановлювала дворівневі непрямі вибори. Виборчий закон 1852 року, відновив у Португалії прямі вибори, але зберіг майновий ценз на колишньому рівні.

Таким чином, просування до встановлення загального виборчого права й розширення електорату в європейських державах в ХІХ — початку ХХ ст. наочно ілюструє зауваження А. Камю про те, що історія

XIX ст. до 1914 р. — це історія відновлення народовладдя в боротьбі зі старорежимними монархіями, тобто історія утвердження цивільного принципу.

Рівність виборчого права. Як зазначалося вище, цей принцип передбачає надання кожному громадянину можливість однакового з іншими громадянами ступенем впливу на результат виборів. Рівність виборчого права може мати формальний і матеріальний характер. Формальна рівність виборчого права означає, що кожний громадянин, який бере участь у виборах, незалежно від віку, статі, раси, національності, майнового стану, соціального походження тощо має однаково з іншими виборцями кількість голосів на виборах, а також у всьому іншому бере участь у виборах на рівних підставах. Тут слід зазначити, що свого часу надання виборчого права жінкам не завжди автоматично приводило до встановлення рівноправності жінок і чоловіків у цій сфері. Так, у Великобританії демократичні сили спромоглися проголошення виборчого права для жінок на загальнонаціональному рівні в 1918 р., але для них вводився виборчий віковий ценз — 30 років, хоча для чоловіків виборчий віковий ценз тоді становив 21 рік. І тільки в 1928 р. виборчий віковий ценз для чоловіків і жінок був законодавчо однаковий, тобто в сфері виборчого права була досягнута рівноправність. Ще більша нерівноправність у сфері виборчого права спостерігалася в Угорщині до Другої світової війни: віковий ценз для чоловіків був 24 роки, а для жінок — 30 років. Крім того, жінка допускалася до участі у виборах лише в тому разі, коли вона мала не менш трьох законнароджених дітей, причому всі троє мусили бути живими, а самій жінці треба було мати не менш шести класів освіти. Але поряд із цим виборче право мали також жінки, які жили на дохід від майна або підприємства і які мали при цьому вищу освіту.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити поняття “виборче право”, визначити його види.
2. Визначити основні принципи демократичних виборів.
3. Назвати основні види виборчих цензів та дати їм характеристику.
4. Порівняти виборчі цензи для активного і пасивного виборчого права.
5. Відомо, що всезагальний характер виборів як один з принципів демократичних виборів передбачає участь усіх громадян. Але насправді різні політичні режими обмежують це право відповідними цензами. Навести приклади такої практики, тобто на реальних

прикладом показати, що це за цензи і в чому специфіка їх прояву в різних країнах.

1.3. Поняття і види референдуму

Термін “референдум” походить від латинського слова “*referendum*”, означає “те, що має бути повідомленим”. Референдум — це форма прямої демократії, змістом якої виступає голосування громадян з важливого питання або за схвалення чи відхилення законопроекту шляхом всенародного голосування.

Референдум відрізняється від виборів тим, що на виборах громадяни обирають депутатів або посадових осіб, а під час референдумів вони виступають у ролі законодавців або посадових осіб, які приймають рішення. Саме тому референдум — найвідоміша форма сучасної безпосередньої демократії, але на відміну від виборів не є розповсюдженим інститутом. Існують країни з демократичною політичною системою, де референдуми не проводилися, наприклад, Голландія. До речі, загальнонаціональні референдуми ніколи не проводилися в США. В цій країні федеральне законодавство не передбачає можливості їх проведення. В окремих країнах вони проводилися лише один або два рази за всю історію, наприклад у Великобританії, Бельгії. Також історія свідчить, що референдуми можуть проводитися і в країнах з тоталітарним політичним режимом. Скажімо, Німеччина за часів фашистської диктатури: листопад 1933 року — з питання виходу з Ліги Націй; серпень 1934 року — з питання сумісництва посади президента з посадою фюрера — рейхсканцлера; квітень 1938 року — приєднання Австрії до Німеччини. За тоталітарного режиму референдуми, як правило, проводяться з метою прикриття тоталітаризму.

Вважається, що батьківщина такого політичного явища як референдум — Швейцарія. Проте певні джерела вказують, що плебісцити, які проводив імператор Франції Луї Наполеон у 1851–1852 рр., очевидно і можна вважати першими референдумами. Слід визнати, що в Швейцарії референдуми проводилися і проводяться частіше, ніж в інших країнах.

У конституціях багатьох країн використовується поняття “плебісцит” (Коста-Рика, Чилі), в інших країнах використовується лише термін “референдум” (Італія, Іспанія). Яка взаємозалежність цих понять? Термін “плебісцит” з латинської мови перекладається як “рішення народу”. В літературі зазначається, що з юридичної точки зору відмінності між плебісцитом і референдумом немає. Проте законодавство багатьох

країн певну різницю визначає. Наприклад, у бразильській конституції 1988 року використовуються одразу обидва поняття. Предмет плебісциту, тобто питання, які виносять для вирішення народу, там перераховуються, а предмет референдуму не визначається. Можна гіпотетично уявити, що референдум — це форма голосування, яка відіграє консультативну роль, а плебісцит, очевидно, має імперативний характер.

Німецькі вчені під терміном “плебісцит” розуміють усі види голосування загалом, включаючи і вибори. Французи під плебісцитом розуміють голосування, за допомогою якого громадяни виражають схвалення або несхвалення дій глави держави, його політики, тому у французьких джерелах зустрічається термін “референдум плебісцитарного характеру”. Подібні референдуми проводив, зокрема, президент Франції Шарль де Голль.

Є думка, що плебісцит — це референдум з важливого питання, яке має доленосне для країни значення. Можна визнати, що плебісцит — це референдум з питань політичної долі території, на якій живуть громадяни, тобто з питань, пов'язаних з міжнародно-правовими наслідками. Подібні народні голосування, в результаті яких змінюється державна приналежність визначених територій, і слід називати плебісцитами.

Є багато класифікацій референдумів.

1. Референдуми поділяються на загальнонаціональні, регіональні і місцеві.
 - Загальнонаціональні референдуми проводяться в масштабах всієї країни.
 - Регіональні референдуми охоплюють населення великого району або регіону країни.
 - Місцеві референдуми проводяться в масштабах міста або порівняно невеликої адміністративно-територіальної одиниці.
2. Поділ референдумів на конституційні та законодавчі.
 - Конституційний референдум своїм предметом має проект нової конституції або поправки до конституції.
 - Законодавчий референдум поділяється на дозаконодавчий — на обговорення громадян виноситься проект закону, який ще не затверджувався парламентом, і постзаконодавчий, коли народ затверджує вже прийнятий парламентом закон, надаючи йому вищий ступінь легітимності.
3. Референдуми бувають консультативними та імперативними (останній термін практично не трапляється, проте відповідає своїй сутності).

Консультативні проводяться для з'ясування волі громадян при вирішенні важливих питань, їх загального настрою. Державні органи прямо не пов'язуються з цією волею, хоча референдум має значну моральну вагу і його результати в демократичних державах зазвичай враховують. Якщо проведення референдуму пов'язується з прийняттям закону, то названі в попередній класифікації дозаконодавчі референдуми є консультативними (якщо з'ясовується думка громадян), а парламент приймає остаточне рішення. Якщо це постзаконодавчі референдуми, то народ ратифікує (затверджує) закони, які прийняті парламентом. Подібний ратифікуючий характер референдуму розповсюджений частіше, це найбільш звична практика за кордоном.

Консультативні референдуми активно використовуються в скандинавських країнах. Наприклад, у Швеції в 1957 р. були проведені референдуми про проекти змін пенсійного забезпечення, в 1993 р. був проведений референдум з приводу заборони алкогольних напоїв. На референдумі щодо використання ядерної енергії в 1980 р. громадяни Швеції загалом відхилили ідею будівництва атомних електростанцій в Швеції [40, 326].

Референдуми можуть мати імперативний характер (їх називають ще вирішальними) — на них затверджуються закони.

4. Референдуми поділяються на *обов'язкові* і *факультативні*.

- **Обов'язковий референдум** — такий референдум, проведення якого передбачено конституцією або іншим законодавством. Наприклад, у Швейцарії будь-яку поправку до Конституції обов'язково виносять на референдум. У Японії проект поправки до Конституції після схвалення обома палатами парламенту обов'язково має бути винесений на референдум.
- Проведення ж факультативного референдуму залежить від волі парламенту, уряду або глави держави.

5. Поділ референдумів на ті, що *затверджують* і ті, що *відхиляють*.

Стверджуючі референдуми проводять у зв'язку з прийняттям закону або вирішення важливого питання. Відхиляючі референдуми мають місце тоді, коли уряд зацікавлений у скасуванні будь-якого закону чи правила, проте не впевнений, чи парламент піде на цей крок (скасування). Таким чином, народ виступає арбітром для вирішення цієї проблеми.

6. Виділяють референдуми *міжнародно-правові* й *адміністративні*.

До перших належать референдуми, де вирішують питання, пов'язані з міжнародним статусом або відносинами з іншими державами, зокре-

ма, референдуми щодо вступу до ЄЕС, НАТО тощо. Адміністративні — це референдуми, на які виносяться державно-управлінські питання в межах країни. Наприклад, про зміну кордонів між суб'єктами федерації.

7. Референдуми можуть бути класифіковані за *суб'єктами, ініціаторами* їх проведення. Ініціатива може бути *парламентська, урядова, президентська і народна*.

Учасниками референдуму, як правило, можуть бути всі громадяни, які мають виборче право. Голосування на референдумі завжди таємне, порядок проведення аналогічний до виборів.

Важливе значення має зміст референдуму, тобто ті проблеми, які виносяться на голосування. Існує декілька варіантів визначення змісту референдуму. В одних випадках громадянин отримує бюлетень з питанням, на яке повинен дати відповідь “так” або “ні”. Другий варіант — це “народний вибір”. Виборець повинен обрати одне з двох або більше рішень, які пропонуються, і позначити його будь-яким знаком. Бюлетень вважається дійсним тоді, коли позначена лише одна з альтернативних відповідей, хоча є країни, в яких допускається дві позитивні відповіді, а потім підраховується, яка з відповідей обиралася частіше. Загалом коректна постановка питання на референдумі має велике значення, бо вміло і “хитро” поставлене питання переважно передбачає і відповідь на нього.

На референдум може бути винесене одне питання, а може водночас і декілька. Законодавство країн по-різному вирішує проблему, як виборці повинні відповідати тоді, коли їм ставиться декілька питань. Наприклад, італійське законодавство передбачає той випадок, коли в один день проводиться одразу декілька референдумів або виборцю ставиться декілька питань. Питання друкуються на окремих бюлетенях і навіть папір може бути різного кольору. Австрійське законодавство, навпаки, передбачає друкувати всі питання на одному бюлетені, який може бути збільшений для того, щоб всі питання вмістилися, останні нумеруються порядковими цифрами. Ряд законодавчих систем обмежує коло питань, які можуть бути винесені на референдум. Скажімо, обмежується постановка питань будь-якого надзвичайного характеру, питань, які вимагають спеціальної підготовки, або таких, на які відповіді відомі раніше. В окремих країнах виключається проведення референдумів стосовно законів про бюджет, податки, призначення або звільнення посадової особи.

Деякі конституції закріплюють положення про те, що референдуми не проводяться під час надзвичайного чи військового стану або через

деякий час після їх скасування. В окремих країнах референдум може проводитися повторно лише через деякий термін після попереднього.

Питання підведення підсумків референдумів у кожній країні вирішується по-різному. Наприклад, в Італії, для того щоб питання було вирішено, необхідна участь більшості виборців (50% + 1 голос) і було зібрано більшість дійсних голосів. У Данії закріплюється положення про те, що кількість громадян, які підтримують рішення, повинна бути вищою, ніж кількість виборців, які проголосували проти, але не меншою 40% громадян, які внесені до списків. Часто питання референдуму вважається схваленим, якщо за нього було подана більшість дійсних голосів виборців, які брали участь у голосуванні.

Проведення всеукраїнських та місцевих референдумів регламентується Конституцією України і Законом “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”. Відповідно до чинного Закону “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, референдум — це спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення.

Роль референдумів у регулюванні суспільних відносин визначається з огляду на їхні основні соціальні функції.

По-перше, референдум є одним із основних інструментів реалізації права народного суверенітету і легітимізації владних рішень. Легітимізація рішень здійснюється і шляхом прийняття закону або рішення під час референдуму, і шляхом підтвердження рішень органів державної влади з питань, що належать до виняткової компетенції референдумів через надання вищої юридичної сили в обох випадках законам та рішенням. Певний рівень легітимізації прийнятих рішень витримується і при проведенні консультативних референдумів, оскільки, за законом, їхні результати розглядаються і враховуються державними органами при прийнятті рішень.

По-друге, референдум є однією з основних форм реалізації права національного суверенітету, оскільки, за умов виконання певної конституційної процедури щодо всеукраїнського референдуму і виконання вимог закону щодо місцевих референдумів, громадяни України, представники певної нації і народності нашої країни можуть ініціювати проведення того чи іншого референдуму з питань, пов'язаних з конституційним чи законодавчим регулюванням їхніх національних прав і свобод.

По-третє, референдум є одним із способів формування громадської думки.

По-четверте, за умов демократичного суспільства референдум може бути використаний народом як противага рішенням органів державної влади та місцевого самоврядування, що не задовольняють інтереси громадян.

Запровадження в Україні порядку проведення референдумів за народною ініціативою створює правові гарантії здійснення прямого народовладдя.

Законом “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” передбачається, що на всеукраїнський референдум не виносяться питання, що за законодавством України належать до відання органів суду і прокуратури; питання амністії і помилування; питання про вжиття державними органами України надзвичайних і невідкладних заходів щодо охорони громадського порядку, захисту здоров'я та безпеки громадян; питання, пов'язані з обранням, призначенням і звільненням посадових осіб, що належать до компетенції Верховної Ради, Президента та Кабінету Міністрів.

За змістом предмета всеукраїнські референдуми поділяються на:

- конституційні, коли шляхом референдуму вирішується питання прийняття, затвердження або зміни Конституції;
- законодавчі, коли народним голосуванням вирішуються питання, пов'язані з прийняттям, затвердженням, зміною законів.

До останніх належать, як правило, також референдуми щодо прийняття, зміни або скасування інших правових актів.

Етапи проведення референдуму:

- призначення;
- підготовка і проведення;
- голосування і визначення підсумків;
- опублікування і введення у дію законів та інших рішень.

Всі стадії референдного процесу підпорядковані загальним принципам, властивим виборчому процесові. У всеукраїнському та місцевому референдумах мають право брати участь громадяни України, які на день проведення референдуму досягли 18 років і постійно проживають на території України або області, району, міста, району в місті, селища, села. Громадяни беруть участь у референдумі на рівних засадах. Кожний громадянин має один голос. Голосування під час референдуму є таємним: контролю за волевиявленням громадян не допускається. Законом запроваджені гарантії реалізації вказаних демократичних засад.

Підготовка і проведення референдумів здійснюється на демократичних засадах, відкрито і гласно. Підготовка і проведення всеукраїнського

референдуму здійснюється за рахунок Державного бюджету, а місцевих референдумів — за рахунок відповідних місцевих бюджетів.

Першою стадією проведення референдуму є його призначення. Розрізняють ініціативу про проведення референдуму і прийняття відповідного рішення про призначення референдуму. Законом детально врегульована процедура реалізації права вимоги проведення референдуму. Зокрема, громадяни України реалізують своє право на ініціативу всеукраїнського референдуму шляхом збору підписів.

Після завершення збирання підписів ініціативна група у триденний строк складає підсумковий протокол, в якому зазначається загальна кількість підписів, дата реєстрації ініціативної групи, дата закінчення збирання підписів.

Підписні листи за актом передаються на зберігання у встановленому в законі порядку.

Після підписання цього акта в тижневий строк група всеукраїнського референдуму передає підсумковий протокол, акт і вимогу про проведення референдуму до Центральної комісії із всеукраїнського референдуму. Центральна комісія із всеукраїнського референдуму забезпечує реєстрацію документів, робить загальні підсумки збору підписів у цілому по Україні, про що складається протокол.

Після одержання належним чином оформленої пропозиції, органи державної влади, серед повноважень яких призначення референдуму в місячний термін, приймають одне з таких рішень:

- 1) про призначення референдуму;
- 2) про відхилення пропозиції про проведення референдуму в разі наявності серйозних порушень законодавства про референдуми;
- 3) про прийняття рішення, пропонованого у вимозі про призначення референдуму.

У рішенні про призначення референдуму визначається дата проведення референдуму, зазначається назва проекту закону, рішення, зміст питання, що виноситься на референдум.

Дата проведення всеукраїнського референдуму призначається не раніше як за три й не пізніше як за чотири місяці, а місцевого референдуму — не раніше як за місяць і не пізніше як два місяці від дня прийняття рішення про проведення референдуму.

Повідомлення про призначення референдуму та зміст проекту закону, рішення іншого питання, що виноситься на референдум, оголошуються відповідно у республіканських та місцевих засобах масової

інформації у 10-денний строк після прийняття рішення про його призначення.

Найвідповідальніша стадія референдуму — це голосування і визначення підсумків референдуму. Саме на цій стадії виявляється воля народу і відбувається ухвалення закону чи іншого рішення. Тому суворе і неухильне дотримання вимог процедури, всіх процесуальних гарантій набуває тут особливого значення.

Для забезпечення повної свободи волевиявлення на референдумі Законом передбачена система певних заходів і правових гарантій щодо організації і проведення голосування, які сприяють дотриманню таємниці голосування, недопущенню різних порушень законодавства.

У загальному порядку голосування проводиться в день референдуму із 7 до 20 години. Також існує процедура дострокового голосування, голосування у місцях перебування громадян, коли вони за станом здоров'я або з інших причин не можуть прибути в приміщення для голосування.

Голосування відбувається у спеціально відведених і обладнаних за законом належним чином приміщеннях. Кожний громадянин голосує особисто. Бюлетені для голосування заповнюються голосуючим у кабіні або кімнаті для таємного голосування.

Важлива роль у здійсненні контролю за дотриманням встановленого порядку голосування належить громадськості.

Третя стадія процесу завершується підведенням підсумків голосування на референдумі.

Закон, прийнятий шляхом референдуму, не потребує видання спеціального акта про введення його в дію. Згідно із ст. 44 Закону “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, закони, інші рішення, прийняті референдумом, обнародуються у встановленому законодавством порядку опублікування правових актів Верховної Ради і вводяться в дію з моменту їх опублікування, якщо у самому законі, рішенні не визначено інший термін.

Датою прийняття закону чи рішення вважається день проведення референдуму.

На відміну від виборчого законодавства, яке передбачає кілька підстав для призначення повторних виборів, ст. 43 Закону “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” передбачає єдину умову, що дає право Верховній Раді призначити повторний всеукраїнський референдум, якщо під час його проведення були допущені грубі порушення Закону.

Визнання ж референдуму таким, що не відбувся, не є умовою для призначення повторного референдуму. Оскільки очевидно, що громадян, які проігнорували голосування, не цікавить, яке рішення буде прийняте, і вони згодні підтримати будь-яке з них. З іншого боку, неучасть у референдумі може свідчити про негативне ставлення громадян до самого законопроекту. Тому будь-який результат (і позитивний, і негативний) є рішенням самих громадян, їхнім волевиявленням.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити поняття “референдум” і “плебісцит”. Навести приклади.
2. Визначити види референдумів, дати характеристику.
3. Розкрити позитивні та негативні сторони референдумів.
4. Визначити основні етапи організації та проведення референдумів.
5. Навести приклади формул референдумів, використовуючи світовий досвід їх проведення.
6. Проаналізувати нормативну базу, яка визначає проведення референдумів в Україні.

РОЗДІЛ 2

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ВИБОРІВ

2.1. Виникнення та розвиток інституту виборів на Заході

Скільки існує людство, стільки й постає питання — як жити, за якими нормами здійснювати політичне життя в суспільстві? А відповіддю на це питання є створення такого інституту влади, який вибудовує саме суспільство. Цей процес має свої форми реалізації.

Первісна демократія. Вибори та голосування як способи здійснення народовладдя (*demos kratos*), ухвалення усією спільнотою рішень, що є обов'язковими для всіх, здавна практикуються в житті людей. Колегіальні форми врядування, за свідченням історичних та археологічних розвідок, були властиві вже первісному суспільству. В стародавні часи публічна влада та її функціонування ґрунтувалися на виборності кращих (старших за віком, наймудріших, хоробріших, сильніших) членів общини / громади, делегуванні їм права на управління суспільним життям, повазі до волі більшості.

Вважається, що одним із найдавніших способів первісного володарювання були народні збори, за допомогою яких спільні проблеми розв'язували всі члени первісної общини. Саме на родовій раді, на сходці дорослих співродичів первісні люди обирали свого проводиря та інших виконавців суспільного врядування.

Первісною формою народного волевиявлення була племінна сходка, де люди вигуками схвалювали або відхиляли якусь пропозицію чи рішення ради старійшин. Виявлення спільної волі через голосування на народних зборах — це вияви прямої, або безпосередньої демократії. Поступово епізодичні народні збори замінювалися ра-

дою старійшин, яка перетворювалася на постійний орган управління. Разом з цим розвивалася й виборча практика, поширювалися представницькі форми управління державою.

Представницька демократія — це така форма народоправства, коли громадяни не беруть безпосередньої участі в управлінні спільнотою і розв'язанні спільних проблем, а доручають це своїм представникам (делегатам, депутатам), уповноважують їх репрезентувати свої інтереси, делегують своє право на належну громадянам частку влади, через своїх обранців впливають на стан справ у суспільстві, на управління державою.

Представницьке народоправство виникло у стародавніх Афінах у VII ст. до нашого літочислення (до н. л.). Відтоді в античному суспільстві замість басилеїв (царів) починають обирати колегії з “кращих мужів” (в Афінах це були дев'ять архонтів — вищих службових осіб), до відання яких передавалися, зокрема, судові та військові справи. У V–IV ст. до н. л. найвищим органом влади в Афінах були збори повноправних громадян чоловічої статі, яким виповнилось 20 років. На цих зборах обирали посадових осіб, ухвалювали закони держави, тут кожний громадянин міг виступити, висловити свої міркування, внести пропозиції або законопроект для розгляду. Кожний афінянин міг домагатися через народні збори скасування певного закону, особливо того, який було доведено суперечлив засадам демократизму.

Цікаво, що у давнину поширеним способом призначати на посаду було жеребкування: вбачалося, що це виявлення найвищої волі, знамення долі. Причому, за жеребкування виступали саме прихильники демократії, а їхні супротивники наполягали на виборах голосуванням, бо вважали, що так легше “реалізувати” волю меншості.

Найвищою постійнодіючою урядовою установою в Стародавніх Афінах була Рада п'ятисот, яка мала багато функцій та повноважень і діяла як муніципалітет — управляла усіма службами міста. Членів Ради обирали жеребкуванням на народних зборах. До виборів долучалися громадяни, яким виповнилось 30 років, якщо вони сплачували податки і виявляли шану до батьків. Кандидатів на обрання перевіряли на політичну зрілість.

З тих пір походить поняття “кандидат”. У Стародавньому Римі громадянин, який претендував на високу державну посаду, вбирався у білий одяг і ходив вулицями, закликаючи співвітчизників віддати за нього свої голоси.

Практика виборності органів суспільного управління, як втілення принципів республіканізму та демократичного державного устрою, набула поширення в античному полісі у VI ст. до н. л. Відтоді суттєвою ознакою суспільних перетворень на засадах народовладдя вважаються існування виборного представницького органу влади, надання громадянам виборчих прав, удосконалення виборчої системи. Вибори поступово стають найбільш поширеним і прийнятним способом формування суспільної влади, визнання чийогось авторитету. Таке ставлення до виборів, до участі пересічних громадян у здійсненні справ усього суспільства знайшло відображення у так званих трьох великих політичних ідеях, сформованих у свідомості полісів — ідеї громадянства, ідеї демократії, ідеї республіканізму. Зміст останньої полягав у вимогах виборності, змінюваності та короткостроковості магістратур.

У Стародавньому Римі, коли у 509 р. до н. л. було встановлено республіканський лад, центральними органами влади були такі: сенат, який обирали громадяни, народні збори та магістрати. Верховних магістратів називали консулами — опікунами держави. Цікаво, що голосування під час обговорення питань у сенаті відбувалося так: голосуючі розходилися у різні боки.

Важливою формою народного представництва у Римській республіці була фігура трибуна, якого, починаючи від V ст. до н. л., на своїх зібраннях обирали плебеї. Трибун міг накласти вето на розпорядження магістрату чи на рішення сенату і цим паралізувати їхню діяльність. Він мав право затримати будь-яку посадову особу. А сам був особою недоторканною. Пізніше навіть був ухвалений закон, згідно з яким будь-кого, хто заважав говорити трибунові, штрафували або й карали на смерть.

Ідея римського республіканського політичного устрою полягала в тому, що суб'єктом суспільної влади вважався народ. Плебеї могли застосовувати сецесії — крайній захід у боротьбі за свої права, коли плебеї разом залишали Рим, ставлячи патриціїв у безвихідь. Таким чином плебеї домоглися права обирати на своїх зборах народних трибунів, наділяти їх статусом недоторканності з повноваженнями накладати вето на рішення патриціанських установ.

Характерними ознаками античної демократії були: участь громадян в ухваленні законів та здійсненні правосуддя, виборність, змінюваність, підзвітність посадових осіб, колегіальність прийняття рішень, порівняно проста процедура управління.

Разом із тим демократія при цьому утримувалася на експлуатації рабів, які кількісно переважали над іншим населенням; політичних прав були позбавлені й деякі категорії вільних людей (хто не був громадянином республіки); до участі в політичному житті не допускали жінок.

Елементи виборності органів урядування та колективного волевиявлення через вотування знаходимо й у суспільствах та державах доби Середньовіччя. Так, король франків Хлодвіг і мав при собі раду, до якої входили вищі чиновники та єпископи. Навесні та восени він скликав збори знаті, на яких обговорювалися найважливіші справи. Інколи обирали і саму монаршу особу. 751 року дворянські збори обирали франкського короля, який став засновником династії Каролінгів. З ім'ям найвизначнішого її представника Карла Великого пов'язане створення так званого травневого поля — щорічних зборів світської та духовної знаті для обговорення найважливіших подій у королівстві. У феодально роздробленій Німеччині колегія курфюрстів (дворян) обирала найвищого виконавця державної влади — імператора. Зокрема, 987-го року на з'їзді знаті був обраний король Франції — Робертін Гуго Капет.

Рада знаті, що існувала при королі (іноді її називали курією), значною мірою обмежувала владу монарха. Саме так у середині XIII ст. у Франції виник парламент. За короля Людовіка IX Святого замість з'їздів феодалів була заснована постійна Рада, яка мала велику та малу Раду. Парламент Франції тоді виконував не лише найвищі державні функції (ухвалення законів, нагляд за їх дотриманням), його члени мали наглядати ще й за станом столичних вулиць і доріг, контролювати житлове будівництво, піклуватися про санітарний стан міста, про постачання Парижа продовольством і водою.

У 1302 р. французький король Філіпп IV скликав розширену Раду світських та духовних феодалів, яка стала прообразом станово-представницького державного органу. Тут були делегати від духовенства, найбільших магнатів, уперше допускалися на раду і представники так званого третього стану — верхівки міщан, а також делегати від заможних селян. Цей орган станового представництва називався Генеральні штати. Крім Парижа, подібні зібрання скликалися ще й у великих провінціях. Феодальна монархія Франції набувала ознак станово-представницької влади. Король скликав Генеральні штати переважно тоді, коли відчував потребу в грошах, мав намір запровадити нові податки, підтвердити старі, домагався схвалення

своєї політики. Судово-адміністративні ж функції він залишив за собою. Принцип скликання Генеральних штатів був такий: кожна сільська одиниця обирала одного або двох делегатів, які збиралися в місті разом з делегатами від городян і верхівкою місцевого самоврядування. Такі збори обирали своїх представників до зборів судового округу, на яке останні приїздили з наказами. І вже тут усі зазначені стани обирали двох–трьох членів Генеральних штатів і давали спільний наказ кожному з них.

В Англії у 1215 р. невдоволені існуючою владою барони повстали проти короля. Король був змушений подарувати своїм підданам так звану Велику хартію вольностей, яка регулювала відносини монарха та його підданих. Виборний комітет з 25 баронів мав наглядати за тим, щоб король дотримувався вимог і умов хартії. Цей комітет вважається прообразом англійського парламенту, а Велику хартію вольностей — “наріжним каменем демократії”. У ній викладені основні ідеї парламентського правління, серед них найважливіше: влада монарха не є безмежною. Розширена рада баронів, яку почали називати “парламентом”, уперше відбулася в 1258 р. в Оксфорді, а в 1352 р. англійський парламент розділився на дві палати, або камери: верхню (спадкову палату лордів) та нижню (палату общин).

Згідно із законом про вибори 1430-го року, до палати общин право голосу мали тільки ті особи, які постійно проживали у тому чи іншому графстві й мали господарство, прибуток від якого становив не менше 40 шилінгів. У законі прямо наголошувалося, що він спрямований проти жебраків, “які думають, буцімто їхній голос дорівнює голосові шляхетних дворян”.

Отже, у стародавні часи і середньовіччі не всі мали право обирати і бути обраними, але вже тоді з’являються такі поняття, як наказ виборців, станове та територіальне представництво.

Парламентська форма правління набула поширення у світі після буржуазних революцій XVII–XVIII ст. Відтоді в Європі, а згодом і в Північній Америці вкорінюються ідеї про поділ влади на законодавчу та виконавчу, про загальне виборче право для чоловіків, про періодичну змінюваність посадових осіб, поширюється ліберально-демократичний спосіб політичної взаємодії та організації влади, які досягаються шляхом виборів. Парламентаризм постав на ґрунті перебудови громадсько-економічних відносин у Європі наприкінці XII ст. Перші парламенти та передумови до їх створення виникли на рубежі XII–XIII ст. як наслідок боротьби дворянства Західної Європи

за розширення своїх прав та громадських свобод в умовах абсолютної королівської влади. Спочатку Англія, а згодом Нідерланди та Франція започаткували існування парламентів як противагу королівським правам. А пізніше, із розвитком перших капіталістичних відносин, виборче право дійшло до парламентарів країн, де новий суспільний прошарок — буржуазія, вимагав права членства в парламенті не за свої чини та звання або становище в суспільстві, а за своє право брати участь у державному управлінні. Тому вже наприкінці XVIII ст. у Франції після Генеральних штатів (при королі) утворюється новий виборний орган — Національні збори. 1786 рік став роком утворення Конгресу Сполучених Штатів Америки. А вже у першій чверті XIX ст. парламенти з'являються у Бельгії, Німеччині, Іспанії, Італії. Всі ці інструменти влади мають різноманітні назви (парламент, національні збори, сенат, конгрес, ландскнехт, рейхстаг, бундестаг, дума та ін.). Характерною особливістю перших парламентів було їх обрання за становою, майновою і статевою ознаками. На таких засадах була обрана Державна дума Росії після поразки у Російсько-японській війні та революційних подій 1905 року. Прийняті сьогодні принципи загального, рівного і прямого виборчого права стали нормою життя у світовій політичній практиці лише з другої половини XX ст.

Незважаючи на тривале і широке використання інституту виборів у політичній системі країн Європи, його упорядкування і певну легітимізацію, участь у виборах не інтерпретувалася як народне волевиявлення країни, оскільки народ не виступав ще як носій влади, не мав політичних прав.

Проте на рубежі XVIII–XIX століть відбуваються зміни у виборчому праві та й у самому процесі виборів. Так, Велика французька революція дала нове розуміння народу країни — не як підданих короля, а як громадян, що є рівні між собою. Таким чином, народ, а точніше громадяни, набувають статусу суб'єкта політичної системи. В цьому контексті у виборчому праві з'являються положення щодо депутатів як представників всієї нації. Подібні положення були зафіксовані в Конституції Франції (1791 р.), Нідерландів (1798 р.), Іспанії (1812 р.), Португалії (1822 р.), Італії (1848 р.), Греції (1864 р.), Німеччини (1871 р.).

Наслідком процесу становлення народу як суб'єкта політичної системи і носія влади стало поступове розширення корпусу виборців. Наприклад, в Англії до середини XVIII ст. склад виборців був елітним і становив 3,4% від загальної кількості населення. В 1884 р. він виріс

до 25%. У XIX ст. спостерігається поступове збільшення кількості виборців у Франції з 0,2% у 1830 р. до 30% після 1848 р.

XIX–XX ст. стали для більшості європейських країн періодом вдосконалення і демократизації виборчого права. Однак тільки у XX ст. цілком запанувала вимога всезагального та рівного виборчого права, а вибори стали найпоширенішим способом здобуття влади, однією з головних ознак і підойм справедливого суспільного устрою. Ця норма зафіксована в ряді міжнародно-правових документів.

Скажімо, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує:

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників. 2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні. 3. Воля народу повинна бути основою влади уряду: ця воля мусить виявлятися у періодичних і несфальсифікованих виборах, які мають проводитися за загального і рівного виборчого права, шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Вимога виборності й періодичної змінюваності складу органів державної влади поступово вкорінюється у світову суспільно-політичну практику, стає першочерговою нормою для вступу до багатьох міжнародних організацій і союзів, налагодження дипломатичних, економічних, культурних тощо зв'язків між державами. Ознакою нашого часу є утворення численних міждержавних, наднаціональних організацій, союзів та інших структур, які формуються саме на засадах виборності, функціонують як органи колегіального врядування, де рішення приймаються шляхом вотування. Серед них — Рада Безпеки ООН, Європейська Рада, ряд регіональних організацій тощо.

Поширеними способами прийняття законів та інших рішень загального значення з важливих питань суспільного життя шляхом всенародного голосування, важливими процедурами громадянського волевиявлення у XIX–XX ст. стали референдум та плебісцит. Ці політичні заходи вважаються сучасними виявами прямої демократії за умов усезагального поширення у світі демократії непрямої, представницької. Вважається, що завдяки референдуму громадяни беруть безпосередню участь у законотворчому процесі, в управлінні державою.

У наш час референдуми проводяться і для прийняття рішень місцевого, і загальнонаціонального значення — ухвалення конституцій та поправок до них, зміни форми правління й форми державного устрою та багато іншого.

Питання для самоконтролю

1. За яких умов і коли виникли перші вибори? Відповідь підтвердити фактами з історії.
2. Визначити особливості представницької демократії в Стародавній Греції і Стародавньому Римі. Порівняти їх.
3. Коли і де виникають перші парламенти? Як їх обирали?
4. На прикладі однієї із країн проаналізувати історичні аспекти становлення інституту виборів.

2.2. Історичні особливості становлення інституту виборів в Україні

В Україні початковими елементами всенародної участі в державо-творчому процесі були народні віча: київське та новгородське, а віддаленими прототипами українського парламентаризму можна вважати Козацьку раду доби Запорозької Січі та Центральну Раду Української Народної Республіки. Щоправда, обидва ці органи формувалися шляхом непрямих виборів. До Козацької ради — за станово-майновою ознакою, а до Центральної Ради — за квотами від партій та організацій і національних груп. Сучасна Верховна Рада веде родовід від Верховної Ради УРСР, яка за назвою, структурою, кількістю депутатів і за основними принципами виборчого права була близькою до парламенту сучасної України.

Перші кроки до своєрідного парламентаризму (якщо можна застосовувати такий термін) у Київській Русі зробила княгиня Ольга. Завдяки її реформам були створені осередки центральної князівської влади, проведені адміністративна та судова реформи. За часів Ольги з'явилася така форма народовладдя, як київське віче. Але до участі у вічі допускалися тільки вільні та міські люди, дружина та оточення князя. Жінки, холопи та смерди до віча не допускалися. Своєрідну роль виборчої комісії для підрахунків рішень віча виконували князівські писарі, які й фіксували схвалені рішення. Реформації Ольги продовжив князь Володимир, він залишив за громадянами право на проведення київського віча, при цьому зробивши перші кроки до об'єднання держави через розподіл землі на уділи. А головне — виконання рішень Києва для уділів були обов'язковим. Крім того, у київському вічі вже брали участь посланці з Новгорода, Полоцька, Турова, Володимира-Волинського, Тмутаракані (в інших документах — Тьмутаракані), Ростова, Муррома, Пінська, Чернігова та Переяслава.

Але перші види парламентаризму Київської Русі започаткував Ярослав Мудрий. Важливим державним заходом було написання ним першого зводу законів — “Руської правди”, яка ґрунтувалася на “Уставі земляному”, запровадженому ще князем Володимиром. За Ярослава Мудрого Київська Русь стала однією з найбільших держав середньовічної Європи. Це була ранньофеодальна держава із затвердженою державно-соціально-становою структурою. Найвищий рівень феодальної гілки посідав князь із воєводами, дружиною та боярами. У середині структури були селяни-смерди, ремісники, купці, на нижній гілці розташовувалися холопи, закупи, рядовичі. Окрему соціальну групу становили церковні діячі. Державне правління Київської Русі за Ярослава Мудрого хоча й було за формою монархічним, проте обмежувалося своєрідними формами парламентаризму — боярською радою та всенародним віче. Боярську раду умовно можна вважати верхньою палатою, до якої обиралися найвпливовіші бояри та заслужені воєводи і дружинники. Право бути обраним до боярської ради в значав князь за поданням керівника князівського писарського наказу. Всенародне віче у XII ст. вже не було таким багатолюдним, як за князювання Ольги. До віча, яке збиралося за вказівкою князя, княгині Ольги або на вимогу мешканців, входили обрані представники середньої гілки — селяни, ремісники, купці. Представники народу нижньої гілки, жінки та іногородці до віча не допускалися. Порядок вибору представника громади до віча був дуже простий: одне подвір'я — одна людина.

Отже, у Давньоруській державі функціонували народні збори — віча, в яких брали участь вільні дорослі жителі міста — купці, ремісники, але вирішальна роль належала міській феодальній верхівці — боярам і старцям градським. Важливою функцією віча було комплектування народних ополчень і обрання їх ватажків. Віче скликалося під час облоги міста, перед початком воєнних походів, на знак протесту проти політики князя. Виконавчим органом такого зібрання була рада. У зв'язку з тим, що віче збиралося рідко, рада не тільки репрезентувала його, але фактично й заміняла. Правила в ній міська знать. За князів віче стало більше залежати од князя, але все-таки не один раз і князь мусив слухати його поради. Як свідчить історія, віче настановляло і проганяло князів і мало чималий політичний вплив. Віче скликав князь зі своїх дружинників, зі старших місцевих жителів, а часом на віче кликали і духовенство та людей з інших міст і навіть із сіл. У городах та селах скликали свої віча, на яких радилися про свої спільні

господарські справи. Органом місцевого селянського самоврядування була верв — сільська територіальна громада. Поступово замість віча князь починає збирати раду наближених феодалів, землевласників, духовенства — бояр. Таким чином, із зміцненням влади князів і державного апарату діяльність віча відмирає. Винятком були лише віча у Пскові та Новгороді.

До кінця XII ст. у Київській Русі було сформовано не тільки правову основу феодальної держави, а й основи виборчого права з елементами організації і самого обрання представників, і форми їх діяльності.

У XIII ст. почалися процеси “перебудови” Русі і як наслідок — монголо-татарська навала, яка відкинула Київську Русь на три століття назад. Та все ж державницькі й законотворчі традиції періоду Київської Русі та заповіті “Руської правди” продовжували жити. На їх основі була утворена Галицько-Волинська держава, безпосередня спадкоємиця Київської Русі з центром знову ж таки у Києві. На жаль, традиція перервалася, з часом галицько-волинський період перейшов спочатку в литовсько-польський, а згодом — у польський.

Утворення об’єднаної Галицько-Волинської держави було історичною подією, оскільки на її ґрунті був сформований політичний організм, у якому вперше знайшла собі місце боярська дума — виборний орган із правом дорадчого голосу. З тих часів залишилися історичні нариси про те, як бояри потрапляли до думи. Під час смуту у XIII ст. роль та місце бояр у Галичині були значно вагомішими, ніж у князя, тому бажаючих потрапити до боярської думи було чимало. Як приклад можна навести той факт, що князя обирала та призначала боярська дума. Архівні документи XIII–XIV ст. свідчать про бояр, які приходили до думи завдяки золоту, сріблу, дарам, тобто підкупу. Обрання нових членів до боярської думи проводила сама дума. Як наслідок такої вузькостанової політики і виборчого права за інтересами тільки верхівки з’явилася боярська олігархія, яка своїми діями спровокувала спочатку втручання Угорщини, Польщі та Литви у справи західної частини Галицько-Волинської держави, а згодом — пряму окупацію. Деструктивна політика боярської думи (яка не була в повному обсязі виборчою) призвела до того, що з 1349 р. Галицько-Волинська держава як спадкоємиця Київської Русі перестала існувати і настав час польсько-шляхетського, литовського та угорського владарювання.

З укладанням Кревської унії у 1385 р. українці були офіційно позбавлені виборчого права, бо згідно з нею право обирати у владу надавалось лише представникам польської і литовської шляхти католиць-

кого віросповідання. Активізувалася і політика польсько-литовських князів, яка спрямовувалася на ліквідацію залишків автономії українських земель, А головне — ліквідується право українців на участь у житті держави, у тому числі й право обирати і бути обраним.

З об'єднанням Польщі і Великого князівства Литовського, створенням федеративної держави — Речі Посполитої та прийняттям у 1569 р. Люблінської унії розпочався повсюдний наступ польсько-литовської адміністрації на права українського населення. Поставили під сумнів саме існування українців як окремої етнічної громади у складі польсько-литовської федерації. Українські землі, що опинилися у Речі Посполитій, було поділено на 7 воєводств: Руське — з центром у Львові, Белзьке — у місті Белзі, Подільське — у Кам'янці, Волинське — у Луцьку, Брацлавське — у Брацлаві, Київське — у Києві та Чернігівське — у Чернігові. Кожне воєводство мало свої сеймики, які обирали депутатів до сейму у Варшаві. Але українці на своїх землях не мали права обирати та обиратися, бо з прийняттям Люблінської унії для українців були запроваджені жорстокі обмеження. Потерпало в Речі Посполитій і українське міщанство. Незважаючи на надання Києву, Кам'янцю та Львову Магдебурзького права, ним користувалися майже виключно поляки та німці, тоді як самоврядування українців було значно обмеженим — вони не могли обиратися депутатами сейму та призначатися бургомістрами міст. Нагляд за дотриманням цих вимог здійснювала спеціальна наглядова комісія із сейму.

Отже, з утворенням Речі Посполитої та переходом українців під владу Польщі становище значно погіршилося: поступово винищувалися національні традиції та була заборонена участь у політичному житті. Тільки частина сполонізованого українського боярства увійшла до середовища панства Польщі, зрівнялась у правах із польською шляхтою.

Новим явищем в історії України XVI–XVIII ст. було козацтво, що уособило кращі національні риси українського народу з часів Київської Русі. Зародження Української козацької держави було зумовлене наявністю вільних земель на південному порубіжжі за порогами Дніпра (так зване Дике Поле) та спричинене трьома взаємопов'язаними факторами: а) природним прагненням спадкоємців Київської Русі до волі та своєї держави; б) посиленням соціального, політичного та національно-релігійного гноблення; в) необхідністю захисту вільного краю від татарських набігів на півдні та польських агресій — на заході. Виборчі засади були властиві українському козацтву від

початку його виникнення. Козаки, що поселилися в Січі, почали називатися “запорожцями”, а весь табір їх звався “кошем”. Вони вибирали вільними голосами на “раді” головного начальника — “кошового отамана”. Кіш ділився на “курені”, а кожний курінь очолював і управляв вибраний “курінний отаман”.

Територія Січі охоплювала значну частину південно-східної України (нині це територія Дніпропетровської та Запорізької областей, а також частини Кіровоградської, Одеської, Миколаївської, Херсонської, Донецької та Луганської областей). Створена в середині XVI ст. Запорозька Січ за формою правління відповідала демократичній республіці, в якій діяв самобутній державний устрій.

Вищою законодавчою владою на Січі виступала Козацька рада, в якій мали брати участь усі без винятку козаки (без жінок) і яка вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя та зовнішніх відносин. Вона обирала терміном на один рік виконавчу владу — військову старшину Січі, до якої входили кошовий отаман, військовий суддя і військовий писар (це відбувалося 1 січня), обирався також верховний суд Січі (терміном на три роки). Кошового отамана обирали на один рік, однак за умови, якщо він був до вподоби козакам, то його залишали і далі. На війні і у походах він був найстаршим начальником і його у всьому слухалося козацтво, а дома, у своїй Січі, він мусив питати дозволу ради. Кожен козак, який мав особисту зброю та майно, користувався однаковим правом голосу, міг відкинути пропозиції іншого й запропонувати свої. Та коли рішення було прийняте, воно ставало необхідним і обов’язковим для всіх без винятку. Козацька рада збиралася тричі на рік — 1 січня; на третій день після Великодня (Пасхи); на свято Покрови, або в разі потреби чи за вимогою Січі, чи в інших випадках. Козацька рада обирала свій уряд — Кіш, на чолі якого стояв кошовий отаман. Функції підготовки та проведення виборів до Коша були покладені на військового писаря, якого також обирали на Козацькій раді. Військовий писар не тільки оформляв найголовніші події січової справи та вибори до Козацької ради, а ще й очолював військову канцелярію. Якщо можна провести аналогію з сучасністю, військовий писар водночас був і головою “виборчої комісії”, і керівником “секретаріату” Січі та Козацької ради під час її зборів.

Козацькі ради проходили досить бурхливо, і найчастіше перемагала у змаганні та сторона, яка голосніше про себе заявляла. На колегіальних радах обирали і часто з такою ж легкістю скидали козацьких ватажків. Той, кого обирали, за звичаєм мав двічі відмовитися від про-

позиції і погодитися лише втретє, при цьому лаючись і погрожуючи всім.

Поступово на Січі склалися звичаї та традиції самоврядування, згідно з якими всі члени цієї своєрідної республіки мали рівні права і могли брати участь у козацьких радах.

18 серпня 1649 р. гетьман Богдан Хмельницький підписав Зборівський договір, за яким на території Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств було утворено автономну Українську державу. Своєрідним парламентом стала Старшинська рада, постанови якої були обов'язковими і для гетьмана.

Але військове протистояння між козаками і поляками з одного боку та кримськими татарами — з іншого залишилося, що врешті стало основною для укладення знакового Московського (Переяславського) договору, положення якого викладені у “Березневих статтях” (інша назва “Статті Б. Хмельницького або “Статті Війська Запорозького і трьох царських жалуваних грамотах”). Це був не просто договір між Б. Хмельницьким та царем Олексієм, це було рішення Старшинської ради. 18 січня 1654 р. Переяславська рада ухвалила рішення Хмельницького та Старшинської ради, а 11 лютого того ж року Земський собор у Москві ухвалив прийняти Україну під високу цареву руку. Згідно з цією ухвалою (ратифікацією), Українська козацька держава зберігала республіканську форму правління на чолі з гетьманом, якого довічно обирала Козацька рада за поданням Старшинської ради, та залишала за собою незмінним адміністративно-територіальний устрій з правами самостійно обирати військового писаря, військових суддів, осавулів, курінних отаманів. Отже, після Переяславської ради виборче право на Січі залишилося незмінним.

Після подій 1658–1661 рр., коли дії Ю. Хмельницького (сина Богдана Хмельницького) призвели до поділу України на Лівобережну та Правобережну, під Ніжином 11 червня 1663 р. низове козацтво, селяни та міщани провели виборчі збори — Чорну раду, на якій остаточно було закріплено розподіл України між Польщею та Росією. Чорна рада заперечила рішення Старшинської ради, це й започаткувало боротьбу за вплив на державу та за гетьманську булаву. З урахуванням подій, після зборів на Чорній раді, виборче право українців на Лівобережжі було обмежено, а на Правобережжі знову панували закони Речі Посполитої. Упродовж 1668 року по обох берегах Дніпра прокотилася хвиля повстань. Наслідком цього став турецький протекторат південної частини Правобережжя. Тільки у 1686 р. був затвер-

джений так званий Вічний мир між Російською державою та Річчю Посполитою про визнання останньою Чернігівщини, Запоріжжя, Києва та Лівобережжя територією Московії.

Після рішень Чорної ради та занепаду Правобережної України дедалі вагомішого значення набуває новий політичний центр Лівобережжя, який увійшов в історію під назвою Гетьманщина і проіснував до 1764 р. На Слобожанщині кожен полковий уряд очолювали виборні полковники й полкова старшина, їх обирало не все товариство і не на обмежений час, а довіку. Старшинська рада — зібрання (дума, сейм) старшини, полковників (так називалась колегіальна інституція) виконувала дорадчу й представницьку функції, а також здійснювала колегіальне ухвалення загальних рішень. Коли ж до зборів долучали ще й простих козаків, а іноді й поспільство — “чернь”, то це називалося Генеральною радою. Часом на розширені збори Старшинської ради запрошували представників міст. Зїзди старшини відбувалися на свята Різдва, Великодня, Спаса, Покрови.

До повноважень Старшинської ради належали: ухвалення звичайних (не конституційних) законів, вирішення питань про засоби ведення війни й оборони (саме ж проголошення війни чи укладення миру було компетенцією верховної влади — московського царя), дипломатичні справи і відносини з суміжними державами, визначення кандидатів на гетьманство та умови обрання гетьмана (обрання ж відбувалося на Генеральній раді; напевно, Старшинська рада могла скидати гетьмана), ведення державних справ, поки не обрано нового гетьмана (у періоди “міжгетьманства” утворювалася “урядуюча старшина”), провадження суду у важливих політичних справах, встановлення нових податків та скасування старих, контроль за станом скарбниці, розпорядження адміністративно-поліцейного характеру тощо [30].

Проте коло повноважень Старшинської ради було обмеженим, бо сама вона була установою держави не суверенної, підвладної, чимало питань верховного управління вирішувалося поза нею. Існування Ради припинилося 1764 року із утворенням Малоросійської колегії в уряді царської Росії.

Отже, наприкінці XVII ст. спостерігалось поступове зміцнення російської присутності та послідовне обмеження виборів місцевих органів влади.

У Конституції гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика, написаній під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму, було закладено основні принципи республіканської

форми устрою. Згідно з шостим параграфом цього документа, законодавча влада належить Раді, членами якої є полковники зі своєю старшиною, сотники, “генеральні радники від своїх полків” та “пошли від Низового Війська Запорозького для слухання і обговорення справ, щоб взяти активну участь”. Рада мала збиратися тричі на рік: на Різдво Христове, свята Великодня та Покрови, а також за рішенням гетьмана.

Досліджуючи історію становлення виборів в Україні, вітчизняні дослідники М. Рибачук та І. Шкурат визначили, що виборчі традиції в Україні формувалися під значним впливом сусідніх держав, під чийм підпорядкуванням перебували в різний період окремі її території. Так, скажімо, у Росії існувала така установа колегіального правління, як боярська дума — вища рада феодалної знаті при князеві, а потім при цареві, до якої обирали представників трьох найзнатніших станів: бояр, окольничих та думних дворян. Цар Петро I скасував боярську думу у зв'язку із заснуванням Сенату — найвищої урядової установи Російської імперії XVIII ст., на яку було покладено нагляд у справах суду, фінансів та адміністрації.

Перша російська виборча система була створена у період підготовки земської реформи 1864–1890 рр. Ця система за допомогою квот, курій і цenzів забезпечувала переважне представництво у земстві дворянства з метою попередження можливих соціальних і політичних колізій у відносинах між різними групами.

У російському політичному устрої існувала й така виборна інституція, як міська дума. Це був розпорядчий орган міського самоврядування, який складався з представників різних суспільних станів, верств. Після міської реформи 1870 року до думи починають обирати на засадах майнового цензу.

Значним внеском у запровадження в Росії виборчого права, започаткування традицій і практики парламентаризму вважається утворення Державної думи — найвищої в імперії представницької установи. Вона вперше була скликана 17 жовтня 1905 р.

Загалом, Державна дума існувала впродовж 1906–1917 рр. і мала чотири скликання. Вибори до думи були багатоступеневими, проводилися в чотирьох нерівноправних куріях, до того ж майже половина населення країни була позбавлена права голосу. Однак, попри всі ці вади, Державна дума була кроком до розвитку конституційних засад організації суспільного життя, першим досвідом парламентаризму на російських теренах.

Певною спробою запровадження практики політичного представництва на вітчизняному ґрунті можна назвати скликання Всеросійських Установчих зборів у січні 1918 р. Вибори до них були призначені ще Тимчасовим урядом одразу ж після Лютневої революції і проводилися за партійно-пропорційною системою.

Незважаючи на всі проблеми встановлення правил проведення виборів, вони мали важливе значення для політичного і соціального розвитку суспільства, оскільки залучали до участі в управлінні представників усіх верств населення, становленню плебісцитних механізмів формування інститутів влади.

Правлячим колам вдавалося проводити вибори під своїм контролем і за рахунок застосування різних цензів, квот та курій забезпечувати переважне становище у представницьких органах влади.

Прийнята виборча система сприяла еволюційній трансформації соціально-політичного стану російського суспільства.

Значним внеском у розвитку і становленні інституту виборів України мала практика Західної України за панування Австрії та Польщі. Декретом австрійського імператора від 1861 р. Галичина, яка була однією з австрійських провінцій, отримала право обирати свій крайовий законодавчий орган місцевого самоврядування — Галицький сейм. Цей представницький орган складався з курій, до яких обирали депутатів окремо від кожної верстви населення. До першої курії належали великі землевласники, поміщики (священики становили 0,03 % населення, але мали третину депутатських місць). Без виборів до складу сейму входили митрополити, єпископи та ректори університетів. Друга курія представляла заможну міську буржуазію, адвокатів, лікарів тощо. Третя — торгово-промисловою буржуазію. Четверта, так звана сільська курія, репрезентувала селян, точніше, тих із них, хто сплачував безпосередні податки. Хто ж таких податків не сплачував (сільська біднота, робітники у містах), то й відповідно виборчого права не мав. Вибори у четвертій курії були непрямими, населення обирало тут лише уповноважених — “правиборців”, які тільки й мали право голосувати за того чи іншого кандидата.

Як зазначають деякі дослідники, хоча й існували виборні органи крайового (сейм) та місцевого управління, однак будь-якої серйозної ролі вони не відігравали. Управлінські функції австрійська влада передавала польським магнатам та адміністрації. Намісниками, наприклад, з 1850 р. були винятково поляки. Отже, виборче право тут ще не було загальним і рівним. Тільки 1907 року в Австрії, як відзна-

чають В. Кульчицький та Б. Тищик, було запроваджено загальне виборче право, але права обирати не одержали жінки, військовослужбовці та молодь до 24 років. Крім цього, воно й надалі забезпечувало привілеї німецьких правлячих кіл. Так, німці обирали одного депутата від 40 тисяч населення, поляки — від 52 тисяч, чехи — від 60 тисяч, а українці — від 102 тисяч. Слід зазначити, що саме боротьба галицьких українців проти несправедливості куріальної виборчої системи, заснованій на майновому цензі, сприяла змінам у виборчому законодавстві Австрії.

За часів Західноукраїнської Народної Республіки, у квітні 1919 р., Українська Національна рада прийняла новий виборчий закон. Однопалатний Сейм треба було обирати за національно-пропорційною системою. Тобто за кожною національністю, залежно від кількості населення, було визначено певне число послів. Це гарантувало усім національним меншинам, незалежно від перипетій виборчої кампанії, мати своїх послів (депутатів) у парламенті. Такого демократичного на державному рівні забезпечення прав національних меншин при виборах законодавчих органів, по суті, не знала і не знає донині світова виборча практика.

За час перебування Західної України під Польщею (1919–1939 рр.) тут кілька разів проводилися вибори до польського сейму: у 1922, 1928, 1930 рр. Історики свідчать, що головним у них було не саме висунення населенням своїх представників, а прагнення влади через участь українців у виборах домогтися визнання ними факту державної приналежності до Польщі.

Інституцією суспільного представництва стала українська Центральна Рада, яку було засновано в Києві 3 березня 1917 р. (за старим стилем), на другий день після того, як цар Микола II зрікся престолу. Уже в червні Центральна Рада нараховувала 568 членів і була визнана не тільки як орган представництва різних політичних сил, а ще й як установа, яка має парламентські, тобто законодавчі, повноваження.

Центральна Рада своїм III Універсалом (від 7 листопада 1917 р.) проголосила утворення Української Народної Республіки, ухвалила рішення про вибори Українських Установчих зборів (Універсал проголошував 27 грудня днем виборів до Українських Установчих зборів, а 9 січня – днем їх скликання).

Знаковою подією в історії України було 29 квітня 1918 р., коли Михайла Грушевського було обрано Президентом УНР та схвалено

Конституцію Української Народної Республіки, яка вважається фактично першою конституцією України. Цей документ враховував один з найголовніших принципів західної демократії: поділ влади. Законодавчу владу здійснювали Всенародні збори (Українські Установчі збори), які повинні були обиратися шляхом всенародного голосування. Норми Конституції УНР, що формували засади виборчого права України разом із законом “Про вибори до Українських Установчих зборів” — значна віха в історії відродження демократичних засад виборів до представницьких органів в Україні. В документі визначалося, що вибори мали здійснюватись на основі загального рівного, прямого виборчого права і таємного голосування з дотриманням принципу пропорційного представництва; вибори проводились по виборчих округах. Встановлювалась система спеціальних самостійних недержавних виборчих органів — виборчі комісії на основі “коаліційного членства”, а також обов’язкове членство правників; представників місцевих державних владних структур, органів самоврядування, представництво рад. Передбачалася широка компетенція системи виборчих комісій: вони розглядали всі питання організації і проведення виборів. Робота виборчих комісій здійснювалася відкрито і гласно. Головна комісія мала свій друкований орган. Законом встановлювалася широка регламентація стадій виборчого процесу. Процедура голосування і підрахунку голосів були відпрацьовані на рівні сучасних вимог. Також запроваджувалася система судового захисту виборчих прав громадян. Проте вибори до Українських Установчих зборів відбулися не на всій території України, Українські Установчі збори не були обрані. Законодавство про вибори УНР не було реалізовано в повному обсязі.

Розвиток інституту виборів за часів СРСР можна розбити на декілька етапів.

1 етап. 1917–1936 рр. — становлення “пролетарської” виборчої системи, її ознаки:

- запровадження виборів на принципах незагального, непрямого, керованого виборчого права при відкритому голосуванні;
- існування в законодавстві відкритого переліку політичних, соціальних, економічних, релігійних цензів позбавлення виборчих прав;
- відсутність встановленої законом системи проведення виборів і підрахунку голосів, вибори проводилися за аналогією виборів партійних органів;

- відсутність системи виборчих комісій або тимчасове їх існування при відповідних виконавчих державних органах; закладались основи для широких повноважень останніх щодо організації і проведення виборів;
- відсутність судового захисту виборчих прав громадян;
- заснування специфічних функцій контролю за проведенням виборів, не передбачених законодавством з боку партійних і репресивних державних органів.

2 етап. 1936–1985 рр. — ознаки виборчої системи цього періоду:

- вибори проводились на принципах загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні;
- підрахунок результатів виборів здійснювався за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості (50% + 1 голос);
- законодавством встановлювались умови дійсності виборів (для визнання виборів такими, що відбулися, потрібна була явка більше половини виборців округу);
- знімались виборчі цензи, що існували раніше, окрім передбачених у законі (не могли брати участь у виборах божевільні і особи, засуджені судом з позбавлення виборчих прав, а також хворі на скарлатину і дифтерію (1936–1937 роки; запроваджувалося активне виборче право — з 18 років, пасивне виборче право — з 21 року);
- встановлювалось коло суб'єктів висування депутатів (центральні органи громадських організацій і товариств трудящих, їх республіканські, обласні і районні органи, загальні збори робітників і службовців на підприємствах, червоноармійці — у військових частинах, загальні збори селян — у колгоспах, робітники і службовці радгоспів — у радгоспах; у 1977–1978 роках систему трьох самостійних суб'єктів висування кандидатів у депутати до Верховної Ради УРСР складали: організації КПРС, професійних спілок, ВЛКСМ, кооперативні та інші громадські організації; трудові колективи; збори військовослужбовців у військових частинах);
- існувала нова система виборчих комісій на чолі з Центральною, проте надзвичайно широку компетенцію щодо організації і проведення виборів мали виконавчі органи рад народних депутатів.

Із 1936 до 1977, 1978 рр. загальне правове регулювання вищих представницьких органів України здійснювалось на основі Конституції СРСР, Конституції УРСР і підзаконних актів — “Положення про вибори до Верховної Ради УРСР” від 21.02.1938 р., від 26.10.1946 р., від

12.12.1950 р.; після — Конституцією СРСР 1977 року. І Конституцією УРСР 1978 року і Законом “Про вибори до Верховної Ради Української РСР” від 19.12.1978 р.

3 етап. 1985–1990 рр. — реформування виборчого законодавства на території СРСР і в т. ч. УРСР [77].

Виборчі кампанії 1988–1990 рр. можна назвати першими демократичними або напівдемократичними виборами в СРСР.

Акценти реформи:

1. Утвердження загальноприйнятих принципів виборчого права і запровадження нових: змагальність або альтернативність, гласність, з розширенням гарантій запровадження цих принципів виборчого права упродовж всього виборчого процесу.
2. Розширення сфери судового захисту виборчих прав.
3. Запровадження більш чіткого правового регулювання всіх процедур виборчого процесу.

Конституція України 1996 року визначає, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент — Верховна Рада України. Склад Верховної Ради України — це чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. На таких самих засадах обирається Президент України. Порядок організації підготовки та проведення виборів і референдумів також визначається Конституцією України, і це важливе суспільно-політичне завдання покладено на Центральну виборчу комісію, яка є постійно діючим державним органом, що забезпечує організацію підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України та всеукраїнських референдумів.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізувати виборчі засади періоду Київської Русі.
2. Розкрити особливості виборів у козацькій державі.
3. Проаналізувати українську Центральну Раду як орган представництва різних політичних сил.
4. Визначити чинники, які впливали на формування інституту виборів в історії України.
5. Дати політологічний аналіз інституту виборів у СРСР та УРСР.
6. Визначити особливості формування інституту виборів в умовах незалежної Української держави.

2.3. Становлення і розвиток виборчої системи в Україні наприкінці ХХ — поч. ХХІ ст.

Напередодні й після здобуття державної незалежності України наприкінці 80-х — у 90-х роках демократизація загальнополітичного й виборчого процесу виявилася передусім у змінах щодо практики проведення виборів до органів влади. 1990 року відбулися вибори до всіх представницьких органів у державі, які вперше проводилися на засадах альтернативності, тобто за право бути обраним змагалося кілька претендентів (а не лише один, як перед цим) і виборці могли вибрати серед них.

У 1991 р. в політичній системі України був запроваджений інститут президентства України, і 1 грудня відбулися перші в новітній історії нашого суспільства прямі й всенародні президентські вибори, на яких переміг Леонід Кравчук, здобувши 62 % голосів від числа тих, хто взяв участь у виборах.

У грудні 1991 р. громадяни України голосували також на всенародному референдумі з питання державної незалежності. До бюлетеня для таємного голосування було включено Акт проголошення незалежності України, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 р., і запитання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” У голосуванні взяли участь понад 31 млн громадян, або 84,18 % загальної кількості включених до списків. З них на запитання бюлетеня відповіли “Так, підтверджую” 90,32 % голосуючих.

Набуттю вітчизняного електорального досвіду сприяли проведені у березні — квітні 1994 р. вибори до Верховної Ради України. Під час цих виборів запроваджувалося висування кандидатів від груп виборців та від політичних партій, реально змагалися за депутатські мандати наявні в Україні політичні партії, визначалася можливість спостереження й контролю за дотриманням виборчого законодавства й окремих процедур, використанням коштів, створювалися умови для здійснення передвиборчої агітації різних політичних сил через засоби масової інформації. На 450 парламентських місць тоді претендували понад 5000 кандидатів. 450 кандидатів обиралися за мажоритарною системою — кожен з кандидатів мав набрати понад 50 % голосів виборців з числа тих, хто взяли участь у голосуванні, за умови: у голосуванні візьмуть участь не менше 50 % виборців, внесених у списки. В разі, якщо жоден кандидат не набирає понад 50 % у першому турі, два кандидати з найвищим результатом проходять у другий тур. Вимога на-

брати понад 50 % голосів залишалась і для другого туру, так що завдяки можливості голосувати проти обох нерідко бувало, що і другий тур не визначав переможця, причому в цьому випадку доводилося проводити в окрузі повторні вибори, починаючи кампанію спочатку. Те ж саме траплялось і в разі, коли в голосуванні брало участь менше 50 % виборців. Для виборів 1994 року була характерно, що значна кількість округів залишилися не представленими в парламенті до самого закінчення його повноважень.

Перший тур виборів відбувся 27 березня 1994 р. Явка виборців складала приблизно 75,6%. Однак, у 401 виборчому окрузі жоден з кандидатів не набрав більше 50 % голосів або явка була нижче 50 %. Через це лише 49 народних депутатів були обрані одразу. Задля обрання інших на початок квітня (4 або 11 квітня) були призначені другі тури. Під час цих переголосовань теж не вдалося обрати всіх народних депутатів, бо в 20 округах була занадто низкою явка, а в 92 — ніхто не зміг набрати більше половини голосів виборців. Крім того, виникли питання щодо виборів у чотирьох виборчих округах, де мала місце безальтернативність та щодо виборів у трьох виборчих округах, де виборчі дільниці зачинились пізніше запланованого. Тому спочатку були визнані повноваження 331 депутата, обрання яких не викликало сумнівів. Потім були визнані повноваження ще й Володимира Яворівського, Володимира Мухіна та Михайла Сироти. Після цього були визнані повноваження Олега Панасовського та Івана Васюри. Таким чином, обраними вважались 336 народних депутатів і український парламент зміг почати свою роботу, бо необхідна мінімальна кількість депутатів (300) була досягнута, а в 116 виборчих округах були призначені нові голосування на літо. 24 липня 1994 р. відбулися перші тури перевиборів, однак обрано було лише 20 народних депутатів. Явка становила 51,12%. 31 липня та 7 серпня пройшли другі тури, але необраними залишилися 52 депутати (в 47 випадках була занадто низкою явка, у 5 — ніхто не набрав більше 50 % голосів). Вибори у цих округах були призначені на 20 листопада. 20 листопада 1994 р. відбулися вибори в усіх не репрезентованих округах, однак знову обрано було лише 10 народних депутатів. На проведених 4 грудня других турах було дообрано теж лише 3 депутата. Після серії повторних і, переважно, неефективних виборів на кінець 1994 року в українському парламенті працювали 403 народні депутати.

7 грудня 1994 р. Верховна Рада України відклала вибори в округах, де нікого обрано не було, на один рік. Таким чином, станом на 9 лютого 1995 р. Верховна Рада України все ще була сформована лише на 90 %

(45 необраних). Це один із показників, що свідчив про недосконалість української виборчої практики. Фахівці назвали серед властивих їй недоліків неефективність існуючої процедури вотування, що визначалося негативним голосуванням — викресленням усіх кандидатів, проти яких голосує виборець.

У червні–липні 1994 р. в Україні так само на засадах політичного плюралізму проводилися дострокові президентські вибори і вибори до місцевих органів влади. Після другого туру голосування Президентом України був обраний Леонід Кучма.

Вибори до Верховної Ради України, що відбулися у березні 1994 р., проходили за новим Законом, прийнятим на восьмій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання 18 листопада 1993 р. Цей Закон, як і попередній, відповідав міжнародним стандартам проведення демократичних виборів. Багато положень носило яскраво виражений демократичний характер. Це, зокрема, такі з них:

- а) закон надає право обирати всім громадянам, що досягли 18 років. Депутатом може бути обраний громадянин України, який має право голосу, не молодший 25 років на день виборів, який постійно проживає на території України не менше двох останніх років. Це право не залежить від соціального та майнового статусу громадян, раси, національності, статі, освіти, віросповідання та фаху;
- б) обумовлює принцип “один виборець — один голос”;
- в) закон забезпечує виборцям таємність голосування та неприпустимість контролю чи обмеження їхньої волі, виявленої шляхом голосування;
- г) важливим моментом є відкритість процесу підготовки та проведення виборів, що прямо обумовлено Законом. Представники кандидатів та громадські спостерігачі мають право бути присутніми на всіх стадіях виборчого процесу, включаючи підрахунок голосів, повідомлення підсумків, реєстрацію кандидатів та збори виборчих комісій. Таке ж право надається засобам масової інформації у національному масштабі;
- д) згідно із Законом, вся важлива інформація стосовно виборів має поширюватися через засоби масової інформації у національному масштабі. Ця інформація повинна публікуватися українською, російською та іншими мовами населення країни. Таким чином забезпечується контроль за поширенням у національному масштабі інформації про членів виборчих комісій усіх рівнів, кандидатів, розташування виборчих дільниць і дати виборів;

ж) окремі положення Закону передбачають створення виборчих дільниць у лікарнях, інших закладах, на кораблях, що перебувають у плаванні та, у разі необхідності, за кордоном для громадян країни, які перебувають там.

Згідно із цим Законом, на території України нараховувалось 450 виборчих округів, у кожному з яких обирався один депутат. Чинність виборів у кожному окремому окрузі визначалася за подвійною схемою. Вибори вважалися не дійсними, якщо: а) у них не взяла участі абсолютна більшість виборців округу; б) за одного з кандидатів не проголосувала абсолютна більшість виборців, що взяли участь у голосуванні.

У будь-якому з цих випадків місце у парламенті лишалося вакантним до проведення додаткових виборів. Зрозуміло, що існуючі норми призвели до того, що парламентські вибори в багатьох округах виявилися безрезультатними.

1995–1996 роки у електоральному відношенні були позначені перипетіями довкола прийняття нової Конституції України. Нова Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р., визначає, що вибори і референдум є формами народного волевиявлення, право голосу на них надається громадянам, які досягали на день їх проведення вісімнадцяти років. Позбавляються права голосу ті, кого судом визнано недієздатними. Призначення всеукраїнського референдуму входить до повноважень Президента України та Верховної Ради України. Крім того, референдум може бути проголошений на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян.

24 вересня 1997 р. після тривалих і напружених парламентських дебатів вступив у дію новий Закон України “Про вибори народних депутатів України”. Цим законом в Україні, зокрема, запроваджувалася змішана, мажоритарно-пропорційна виборча система, що уможливила розвиток політичних партій, сприяла політико-ідеологічній структуризації Верховної Ради. Це був крок вперед на шляху формування багатопартійної системи у нашій країні. Закон містить багато нових положень і значно розширює можливості не лише кандидатів у народні депутати, а й виборців.

Також уперше громадяни України обирали не тільки серед окремих кандидатів у депутати, а й серед політичних партій. З 450 депутатів парламенту 225 обиралось у одномандатних виборчих округах на основі відносної більшості, а 225 — за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій та виборчих блоків у багато-

мандатному загальнодержавному виборчому округу на основі пропорційного представництва.

Уперше в Законі було передбачено так зване позитивне голосування: у бюлетені виборець не викреслював інших кандидатів, аби залишити одного (якого він підтримував), а робив позначку “плюс” (+) або іншу, що засвідчувало його волевиявлення, у квадраті проти прізвища кандидата у депутати або назви політичної партії чи блоку, за яких він голосував.

Також уперше, згідно з новим Законом, обраним вважався кандидат у депутати, який одержав більшість голосів виборців, які взяли участь у голосуванні, стосовно інших кандидатів, які балотувалися в цьому виборчому округу.

З 52 зареєстрованих на той час партій участь у виборах взяло 30 партій і виборчих блоків. З них до парламенту пройшло тільки вісім. Жодна з партій не одержала більшості. Варто звернути увагу на особливості голосування за народних депутатів за партійними списками, що балотувалися в одномандатних виборчих округах. Вкрай поляризована партійна система та поспішність формування виборчих списків призвели до значної кількості парадоксальних випадків. Так, результати голосування за представників “прохідної” частини виборчих списків окремих політичних партій (ПЗУ, ПСПУ, НДП) в одномандатних округах продемонстрували їхню вкрай низьку популярність [72].

Існуючі в той час суспільно-політичні відносини і стан партійної системи в Україні засвідчили неефективність певних принципів змішаної системи виборів і вимагали удосконалення нормативної та процесуальної частини виборчого законодавства.

Наступний етап реформування виборчого законодавства розпочався з прийняття 5 березня 1999 р. Закону України “Про вибори Президента України”. Так, Закон прямо закріплює добровільність участі громадян у виборах (ст. 5), відмовляється від інституту призупинення активного виборчого права (для осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі) і обмежує право голосу тільки для осіб, визнаних судом недієздатними (ст. 2). Стосовно основного суб’єкта пасивного виборчого права — претендентів на кандидата у Президенти України — введено такі обмеження: ними не можуть бути громадяни, які мають судимість за вчинення навмисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята; одна й та сама особа не може бути Президентом України більш як два строки підряд; особа, яка двічі

підряд обиралася на пост Президента України, не може бути висунута кандидатом на цей пост; особа, повноваження якої на посту Президента України були припинені достроково відповідно до Конституції України, не може бути висунута кандидатом на пост Президента України на позачергових виборах, призначених у зв'язку з вказаним припиненням повноважень (ст. 9, п. 4, 5, 6). Надано право висування кандидата на пост Президента України через політичні партії та їх виборчі блоки, а також самовисуванням у порядку, визначеному цим Законом (ст. 10, п. 1). Партія (блок) може висунути лише одного кандидата на пост Президента України (ст. 10, п. 2). Знято кількісні обмеження складу партій, що мають право висувати претендентів: будь-яка легалізована політична партія має на це право, причому партія (блок) можуть висунути також безпартійного як претендента (ст. 22). Висування кандидатів на пост Президента України партіями (блоками) та самовисування розпочинається за вісімдесят дев'ять днів і закінчується за сімдесят один день до дня виборів (ст. 44, п. 1).

Проте, незважаючи на ретельно виписаний правовий статус усіх суб'єктів та учасників виборчої кампанії, виборча практика та виборчі технології, що використовувалися, свідчать про необхідність подальшого вдосконалення законодавства про вибори Президента України.

Крім того, звертає на себе увагу проблематичність питання відповідальності за порушення норм закону. Так, із 36 визначених у Законі обмежень і заборон тільки щодо менше їх половини передбачено юридичну відповідальність. З 18 січня по 18 жовтня 2001 р. Верховна Рада п'ять разів приймала Закон "Про вибори народних депутатів України", а Президент чотири рази накладав на нього вето і тільки останній варіант був підписаний. Основні принципові моменти, навколо яких точилася політична боротьба, — це вид виборчої системи, за якою повинні проводитися вибори до парламенту, тривалість виборчої кампанії, порядок формування виборчих комісій.

Згідно з новим Законом України "Про вибори народних депутатів України" 2004 року, вибори депутатів здійснюються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій. У розподілі мандатів депутатів беруть участь партії (блоки), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали

не менше чотирьох відсотків голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Питання для самоконтролю

1. Назвати основні етапи реформування інституту виборів в Україні з 1991 р. донині.
2. Проаналізувати виборчі цензи та шляхи висування кандидатів у Законах України “Про вибори народних депутатів” 1997, 2001 та 2004 рр.
3. Проаналізувати трансформацію виборчої системи, яка була запроваджена для виборів Верховної Ради України за часів незалежності.
4. Який документ регламентує вибори Президента України? Проаналізувати його основні положення.
5. Як обираються органи місцевого самоврядування в сучасній Україні? Відповідь підтвердити нормативними документами.

ЧАСТИНА II

ВИБОРЧІ СИСТЕМИ ТА ВИБОРЧИЙ ПРОЦЕС

РОЗДІЛ 1 СУТНІСТЬ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ

1.1. Поняття та значення виборчих систем

Політичні системи різних країн світу відрізняються одна від одної разом з іншими показниками ще й характером прийнятої в них виборчої системи.

Виборча система — це сукупність установлених законом правил проведення виборів, регламентів здійснення конкретних процедур виборчої кампанії, способів визначення результатів голосування.

У ставленні до виборів та виборчих систем не треба шукати бездоганної досконалості, а розуміти вибори як обрання, делегування громадянами своїх владних повноважень своїм представникам, як визнання людини чи установи авторитетним представником публічної влади, загального інтересу. Навіть коли обрання депутата чи цілого органу влади супроводжується утворенням незгодної меншості, яка відмовляється віддати свої голоси переможцям, депутат, якщо він справжній, і влада, коли вона не просто апарат панування одного класу над іншим, можуть і повинні репрезентувати інтереси й потреби всього округу, цілого суспільства. До того ж, меншість може домагатися представництва своїх інтересів і поза парламентом, а саме: через структу-

ри опозиції, партійні та громадські організації, лобі, засоби масової інформації, громадську думку тощо.

Термін виборча система використовується в широкому та вузькому значенні. В широкому значенні виборча система — це впорядковані суспільні відносини, пов'язані з виборами органів публічної влади, що становлять порядок виборів. У своїй основі ця система регулюється і конституційним правом, і деякими конституційними нормами — корпоративними нормами громадських об'єднань, що беруть участь у виборах (статути та інші документи політичних партій), звичаями та традиціями, нормами політичної моралі, етики. У вузькому значенні виборча система — спосіб розподілення депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців чи інших уповноважених осіб. У порівняльному конституційному праві дається таке тлумачення поняття виборчої системи: це встановлені Конституцією чи законом правила і принципи визначення механізму та результатів голосування.

Виборча система є надзвичайно важливою складовою політичної системи суспільства в цілому. Особливості виборчої системи здатні потягнути за собою серйозні наслідки — від розколу партії до розпаду країни. Досвід використання різних типів виборчих систем показує, що результати виборів залежать не лише від народного волевиявлення, але і від виборчих правил. Чи то йдеться про єдине “місце” президента, чи то про багато місць у загальнодержавних та місцевих представницьких органах, правила розподілу місць, які застосовуються в різних країнах чи навіть різних частинах однієї країни, — різні. Ключовими є питання про підрахунок голосів та розподіл місць, деякі виборчі системи створюють переваги для однієї чи двох найбільших партій, а треті партії втрачають місця, а з часом і політичне значення. Але інші виборчі системи дають малочисельним партіям право на парламентське представництво відповідно до частки отриманих ними голосів. У результаті місця розподіляються між такою кількістю партій, що уряд може мати лише коаліційний характер (так відбувається, наприклад, у Ісландії).

Спосіб визначення переможців та розподілу місць справді важливий. Різні країни застосовують різні способи. Звичайно, постає питання: чому б не визначити найкращу виборчу систему і не застосувати лише її? На жаль, досконалої системи не існує. Встановлення тієї чи іншої виборчої системи є результатом суб'єктивного вибору, який нерідко визначається співвідношенням політичних сил

у законодавчому органі. Ті чи інші способи визначення підсумків виборів часто опиняються вигіднішими для окремих партій, та вони виступають за включення до виборчого законодавства саме таких “вигідних” для них способів.

Отже, встановлення певного типу виборчої системи залежить від того, які результати необхідно отримати. Деякі країни використовують пропорційну систему, коли місця розподіляються пропорційно до числа отриманих голосів. Але коаліційні уряди, які виникають після таких виборів, інколи є нестабільними. Для деяких країн важливіше стабільне правління однієї найбільшої та найвпливовішої партії, навіть якщо вона отримала загалом менше 50% голосів. Але тоді під загрозою виявляється парламентське представництво не менш важливих меншин.

У деяких країнах ці тенденції не простежуються. Наприклад, в Австрії пропорційне представництво тривалий час поєднувалося зі стабільним правлінням однієї партії. В інших країнах не виходило ні того, ні іншого: там застосовується не пропорційна, а мажоритарна система, але немає урядової стабільності. Зрозуміло, найчастіше така нестабільність зовсім не пов'язана з виборчою системою та електоральними правилами. Але інколи такий зв'язок простежується. Буває й так, що чіткого уявлення про те, яка виборча система найкраще підходить для країни, взагалі немає: приймається якась виборча система, якісь правила, але результати їх застосування не такі, як очікувалося. Це якраз той випадок, коли систематичне вивчення виборчих систем та їх наслідків є особливо важливим та корисним. І першим кроком на шляху вивчення виборчих систем є їх типологізація.

Сучасні демократії застосовують різноманітні виборчі системи (сьогодні їх налічується близько 350, враховуючи вибори до представницьких органів усіх рівнів, а не лише вибори до вищих чи центральних законодавчих органів). Якщо абстрагуватися від тонкощів національного виборчого законодавства окремих країн і розглядати виборчі системи як певний принциповий підхід, то всі існуючі в світі системи можна поділити на три великі групи-системи — мажоритарні, пропорційні та змішані.

Порівняно з деякими іншими елементами політичної системи, виборчу систему країни легше всього змінити. Але все ж абсолютної свободи у виборі виборчої системи не існує. Те, яку виборчу систему було чи буде впроваджено в країні, залежить не тільки від абстрактних міркувань щодо справедливості виборів чи доброго правління, а й від

політичних умов та традицій цієї країни. Скажімо, виникла нова країна, причому її політична еліта розкололася на велику кількість партій. Тоді для прийняття закону про вибори необхідна буде підтримка багатьох партій, навіть якщо вони невеликі. Такі партії навряд чи підтримають виборчий закон, що надаватиме перевагу великим партіям за рахунок малих, особливо, якщо цей закон буде обмежувати шанси останніх на виживання. Якщо ж, навпаки, в політичному житті країни переважає одна або дві великі партії, то в них не буде жодного стимулу вводити в країні пропорційну систему, яка дозволяла б малочисельним партіям встати на ноги, але в той же час стримувала б силу великих партій.

Те саме стосується і до реформ виборчої системи. Щоб провести таку реформу, звичайно вимагається згода членів парламенту. Але це ті самі люди, які за допомогою існуючої на той час виборчої системи отримали мандати у представницькому органі. Навіщо їм потрібні зміни у системі, завдяки якій вони вже досягли свого нинішнього становища? Британські ліберали, наприклад, підтримують реформу виборчої системи саме тому, що діючі правила для них не вигідні. Але у провідних партій, які набувають місця у парламенті за рахунок лібералів, немає причин для зміни виборчої системи. Можна навіть запідозрити, коли б навіть лібералам вдалось знов стати однією з провідних партій у країні, їхній інтерес до реформування виборчої системи значно б зменшився.

Таким чином, виборчі системи досить інертні. Значна частина країн досі дотримуються правил, введених водночас із загальним виборчим правом. Інколи коріння інертності сягають ще глибше. В країні з помітним розшаруванням населення за релігійною ознакою, скажімо, на католиків, протестантів та мусульман, особливо якщо це розшарування відіграє важливу політичну роль, можуть виникнути три відповідним чином орієнтовані партії. В цих умовах найгіршим варіантом було прийняття виборчої системи, яка б давала переваги найбільшій партії. В такому разі дві релігійні групи були б постійно позбавлені належного представництва.

Хоча є приклади реформування виборчих систем. Серйозне коригування зазнали виборчі системи Франції у 1958 р. та Північній Ірландії в 1973 р. У 1982 р. була здійснена доволі радикальна реформа правил проведення виборів до верхньої палати японського парламенту. З 1960 р. змінилися виборчі системи Австрії та Швеції. Значні зміни відбулися у виборчих системах посттоталітарних країн. Переважно

у них до 1989–1991 рр. застосовувалися мажоритарні виборчі системи. Та в наступні роки з проведенням демократизації політичної та державної систем мажоритарна виборча система була змінена або на змішану мажоритарно-пропорційну систему (Росія, Литва), або на пропорційну (Польща, Латвія, Україна).

Але географічне розмежування країн, де діє пропорційна система, та країн з мажоритарною виборчою системою, продовжує вражати. Остання досі застосовується переважно в країнах, що перебували чи перебувають під британським політичним впливом — США, країнах Британської співдружності та власне у Великобританії. Цієї системи немає у країнах континентальної Європи, де скрізь (крім Франції) застосовується пропорційна виборча система та партійні списки, які є чужими для всіх країн Британської співдружності націй, за винятком лише Гайани та Шрі-Ланки.

Водночас, альтернативна система багатомандатного уряду як один з типів поліномінальної мажоритарної системи, про яку буде мова пізніше, вважається саме англосаксонським феноменом. Адже вона застосовується лише у країнах Співдружності. Так, за цією системою обиралися депутати нижніх палат ірландського і тасманського, верхньої палати австралійського та цілого законодавчого органу Мальти. Ця система певний час була запроваджена і у Великобританії для проведення виборів на місцевому рівні.

Вивчаючи і порівнюючи виборчі системи, які існували й існують у світі, не треба визначати, яка з них найкраща. Будь-яке представництво не відображає повною мірою реального стану інтересів та уподобань у суспільстві в усіх деталях. Вичерпно репрезентувати (представляти) ціле суспільство не може жодна інституція, нехай навіть її сформовано за умов найретельнішого дотримання усіх правил і процедур будь-якої з виборчих систем. Цілком тотожно репрезентувати всезагальне може тільки увесь загал. Жодна виборча модель не є досконалою, усі вони можуть тільки більше або менше відповідати потребам часу.

Питання для самоконтролю

1. Визначити поняття “виборча система”.
2. З’ясувати місце виборчої системи в політичній системі суспільства.
3. Класифікації виборчих систем. Навести приклади.
4. З’ясувати таку особливість виборчої системи, як інертність.

5. Визначити чинники та умови, від яких залежить впровадження того чи іншого типу виборчої системи в країні.

1.2. Типологія виборчих систем

Поняття виборчої системи, що подає «Юридична енциклопедія», трактується як порядок організації і проведення виборів до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування і здійснення громадянами своїх виборчих прав [87].

Отже, виборча система — це компонент політичної системи, що організовує і обслуговує інститут виборів і розглядається у вузькому і широкому значенні. У вузькому значенні виборча система — це законодавчо встановлений порядок виборчого процесу, яким визначаються взаємовідносини і взаємозалежність між суб'єктами цього політичного процесу. Широке значення виборчої системи, крім зазначеного, розглядає інституціональний простір, в якому перебувають суб'єкти виборчого процесу — політичні сили, держава, електорат, а також інформаційно-комунікативна система, яка забезпечує взаємозв'язок між ними.

З юридичної точки зору виборча система — це засіб визначення результатів голосування, а з політичної — ефективний інструмент у боротьбі за більшість місць у представницьких органах. Відомо, що за однакових результатів голосування (підрахунку голосів), але залежно від застосовуваної виборчої системи, буде цілком різний остаточний розподіл місць, хоча кожний виборець може володіти однаковими можливостями (наприклад, мати рівну кількість голосів) реалізації свого виборчого права. Залежно від прийнятого порядку голосування той самий виборчий корпус у той самий час може створити протилежну за складом парламентську більшість. Разом з тим, тип встановленої у країні виборчої системи є наслідком особливостей суспільно-політичного розвитку, політичної культури, розстановки політичних сил та визначених пріоритетів.

Отже, можна зробити висновок, що виборча система — це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади.

Існують різні підходи щодо класифікації виборчих систем. Так, у порівняльному дослідженні світового досвіду Міжпарламентського союзу виборчі системи поділяються на такі групи. Перша — *система більшості голосів*, до якої входять підгрупи: а) простої більшос-

ті; б) абсолютної більшості; в) альтернативного або пільгового голосування. Ця виборча система використовується і в одномандатному окрузі, і в багатомандатному.

Другою групою виборчих систем це дослідження вважає систему *пропорційного представництва*, що поділяється на: а) повне пропорційне представництво; б) обмежене пропорційне представництво.

Нарешті третя — *змішана виборча система*, до якої належать: а) система простого голосування без права передачі голосу; б) система обмеженого голосування; в) система кумулятивного голосування; г) система простого голосування з правом передачі голосу [54].

Зазначений варіант класифікації виборчих систем характеризується тим, що в його основу покладено критерій не способу розподілу мандатів, а систему голосування. Список класифікацій може бути продовжений залежно від базових критеріїв, тим більше, що світовий досвід пропонує широкую гаму модифікацій виборчих систем.

Узагальнюючи, можна зробити такі висновки.

Виборча система — це сукупність правил, прийомів і процесів, що забезпечують і регулюють легітимне формування державних представницьких органів політичної влади. У кожній країні виборча система функціонує на основі законодавства, що деталізує основні положення цієї системи, зафіксовані у конституції країни. У законодавстві відбито положення про порядок висування кандидатів, вимоги до них, процедура голосування і підрахунку голосів, можливості користування послугами засобів масової інформації, а також джерела фінансування.

Виборчі системи поділяються на **чотири типи**: представницьку (куріальну), мажоритарну, пропорційну, змішану.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де гостро постає проблема забезпечення представництва в парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Мажоритарна виборча система — це така система, коли переможцем на виборах визнається кандидат, який набрав більшість (відносну, абсолютну, кваліфіковану) голосів виборців, що взяли участь у голосуванні (у деяких випадках — від загальної кількості виборців).

Особливості виборчих систем. За мажоритарної системи виникають і встановлюються безпосередні зв'язки між кандидатом і виборцями. Кандидати добре знають стан справ у своєму виборчому окрузі, інтереси виборців, особисто знайомі з найактивнішими представниками. Відповідно і виборці мають уявлення про те, кому вони довіряють захищати свої інтереси в органах влади; на виборах перемагають пред-

ставники сильнішої політичної течії. Це сприяє витісненню з парламенту та інших органів влади представників малих і середніх за своїм впливом партій; мажоритарна система сприяє виникненню і зміцненню тенденції до становлення у країнах, де вона застосовується, дво- або трипартійних систем.

Переваги системи. У мажоритарній системі закладено можливості формування ефективно працюючого і стабільного уряду; вона дозволяє значним, добре організованим політичним партіям легко перемагати на виборах і створювати однопартійні уряди.

Недоліки. Для розподілу парламентських мандатів має значення тільки факт одержання кандидатом відносної більшості голосів; голоси, віддані всім іншим кандидатам, до уваги не беруться і пропадають; значна частина виборців країни залишається непередставленою в органах влади; партія, що одержала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може виявитися представленою в парламенті більшістю депутатських місць; дві партії, що набрали однакову або приблизну кількість голосів, проводять в органи влади неоднакове число кандидатів.

Пропорційна система допускає голосування за партійними списками, поділ відповідних депутатських мандатів пропорційно числу голосів, набраних тією чи іншою партією на виборах. При цьому майже у всіх законодавствах існує бар'єр (часто це 4 — 5 % голосів виборців), який необхідно перебороти партії для того, щоб бути представленою в законодавчому органі.

Різновиди: а) пропорційна виборча система на загальнодержавному рівні. У цьому випадку виборці голосують за політичні партії у масштабах усєї країни, виборчі округи не виокремлюються; б) пропорційна виборча система на основі багатомандатних округів. При цьому депутатські мандати розподіляються на основі впливу політичних партій у виборчих округах.

Переваги системи. Сформовані за її допомогою органи влади відбивають реальну картину політичного життя суспільства, розстановку політичних сил; сприяють розвитку політичного плюралізму і багатопартійності; забезпечують систему зворотного зв'язку між державою і організаціями громадянського суспільства.

Недоліки. За пропорційної виборчої системи виникають труднощі з формуванням уряду. Причинами цього явища є те, що не вистачає домінуючої партії з чіткою і твердою програмою; створюються багатопартійні коаліції, що включають партії з різними цілями і завданнями. Уряди, створені на такій основі, відзначаються нестабільністю;

пропорційна виборча система призводить до того, що політичні сили, які не користуються підтримкою в межах усієї країни, можуть отримати представництво в органах державної влади; внаслідок того, що голосування відбувається не за конкретних кандидатів, а за партії, безпосередній зв'язок між депутатами і виборцями дуже слабкий; оскільки за пропорційної системи голосування йде за політичні партії, ця обставина встановлює жорстку залежність депутатів від своїх партій та її керівництва. Ця обставина перешкоджає парламентарям і може негативно позначитися на процесі обговорення і прийняття важливих законодавчих актів.

Змішана виборча система має елементи обох систем — мажоритарної та пропорційної. Суть змішаної системи полягає в тому, що певна частина депутатських мандатів (одна з палат парламенту або визначена його частина) розподіляється відповідно до принципів мажоритарної системи. Інша частина мандатів розподіляється відповідно до принципів пропорційної виборчої системи.

Питання для самоконтролю

1. Трактуювання терміну “виборча система” юридичною і політичною наукою.
2. Критерії виокремлення різних типів виборчих систем.
3. Охарактеризувати основні групи виборчих систем.
4. Проаналізувати тип виборчої системи в Україні.

1.3 Мажоритарні виборчі системи

На характеристиці мажоритарних систем треба зупинитися докладніше. Один із різновидів цієї системи застосовувався ще у колишніх республіках СРСР та решті посткомуністичних країн і досі діє в існуючих комуністичних режимах, але ці системи завжди були далекими від виборчих систем західних демократій, які відзначаються конкурентністю боротьби за владу та відкритим характером останньої.

Мажоритарні виборчі системи є історично давнішими (можна сказати, історично першими) і дотепер найпоширенішими. Їх назва походить від французького *majorite*, що означає більшість. Мажоритарною вважається система визначення результатів виборів, за якою депутатські мандати (один чи декілька) від округу одержують тільки ті кандидати, які отримали встановлену законом більшість голосів, а усі інші кандидати вважаються не обраними. Таким чином, принциповою ознакою мажоритарних систем є те, що голосування органі-

зовується і здійснюється за окремих осіб, а результати виборів визначаються залежно від одержання окремим кандидатом (або окремими кандидатами) більшості (відносної, абсолютної чи кваліфікованої) голосів виборців.

Загалом мажоритарні системи застосовуються у 83 країнах світу для виборів представницьких органів різних рівнів — від загальнонаціонального до місцевого. Особливо поширеною є мажоритарна система відносної більшості. Вона застосовується в якості єдиної для виборів однієї чи обох палат парламенту 43 держав.

Декілька зауваг про історію розвитку мажоритарної виборчої системи. Мажоритарна система (і особливо виборча система відносної більшості) як така, що виникла і розвинулась у Великобританії та країнах, які перебували під її політичним впливом, була пов'язана з поняттям територіального представництва. На початку парламентарі були представниками територіальних виборчих округів, а не певних поглядів і позицій чи політичних партій. Таке розуміння представництва утвердилося і в американських колоніях.

Саме у конституціях цих колоній у XVIII ст. Вперше з'явилося поняття одномандатного виборчого округу. І перш ніж бути сприйнятим у Великобританії, одномандатний виборчий округ було покладено в основу представництва у Канаді, Австралії, Новій Зеландії та США. Починаючи з XV ст., система відносної більшості діяла в Об'єднаному королівстві на основі двомандатних округів, а відсутність конкуренції на виборах (два кандидати на двомандатний округ) була чи не головною традицією виборчого процесу у країні аж до прийняття у 1832 р. Акту про реформу. Одномандатний виборчий округ було впроваджено у Великобританії лише в 1707 р.; підвалиною ж представництва він став тільки у 1885 р. Отже, з цього часу у Великобританії застосовується один з найпоширеніших та найпростіших типів мажоритарної системи — система відносної більшості.

У світовій практиці застосовуються *уніномінальні* мажоритарні системи, за якими вибори проводяться за одномандатними округами, і *поліномінальні* — з багатомандатними округами. Серед уніномінальних мажоритарних систем розрізняються система відносної більшості, система абсолютної більшості та система кваліфікованої більшості.

Система відносної більшості

За системи відносної більшості вибори проводять в один тур, переможцем у кожному одномандатному окрузі стає кандидат, який на-

брав більше голосів, ніж кожен з його супротивників (для характеристики цієї системи часто використовують крилаті вислови “переможець отримує все”, “перемагає перший” — *“first pass the post”*). Голоси, подані за переможених кандидатів, не враховуються. За умов однакової кількості набраних голосів двома або більше кандидатами, що буває дуже рідко, законодавством традиційно використовується процедура жеребкування. Як правило, не встановлюється обов’язковий мінімум участі виборців у голосуванні. Якщо проголосував хоча б один виборець, вибори вважаються дійсними та такими, що відбулися.

Ця система історично найдавніша і найпростіша. Вибори за нею проходилися ще наприкінці XVIII ст. Нині вона прийнята у Великобританії, США, Австралії, Новій Зеландії, Канаді, Індії. В Україні ця система вперше була застосована на виборах депутатів місцевих рад та (з деякими обмеженнями) голів цих рад в 1994 р., а з 1998 по 2004 р. використовувалася у виборах половини депутатів Верховної Ради.

Застосування такого типу мажоритарної системи гарантує проведення результативних виборів і обрання представницької інституції. До числа її позитивних властивостей належить те, що в ній закладені можливості формування стабільного та ефективно діючого уряду. Вона дозволяє великим, добре організованим політичним партіям легко перемагати на виборах та створювати однопартійні уряди.

Вибори за такою системою забезпечують тісні зв’язки кандидатів з виборцями і персоніфікацію політики. Підвищується (хоча б у суб’єктивному розумінні електорату) відповідальність кандидата перед тими, хто його обрав. Подекуди виборцям надається можливість відкликати свого обранця.

Але мета такого обрання лише одного депутата від кожного виборчого округу — встановити тісні зв’язки між депутатом та його виборцями — стає недосяжною у разі, якщо кількість виборців в окрузі перевищує певне прийнятне число. За стандартами Нової Зеландії, де співвідношення між кандидатами та всіма зареєстрованими виборцями дорівнює приблизно 1 : 19500, одномандатні британські округи є надто великими. Більш наочно таку невідповідність ілюструє приклад виборів до американського Конгресу, де виборчі округи обраховуються кількома сотнями тисяч громадян з правом голосу.

Вадою системи є: значною мірою підривається принцип представництва, адже залишається не представленою в парламенті значна, а подекуди й переважна частина громадян у кожному виборчому окрузі. Політичні сили отримують мандати в парламенті неадекват-

но їх реальному впливу у суспільстві. Зокрема, на виборах 1987 року. у Великобританії консерватори здобули 42 % голосів і водночас 59,5 % мандатів, а коаліція соціал-демократів та лібералів, маючи підтримку 23 % електорату, отримала лише 3 % місць у парламенті.

Понад те, одержавши суттєву перевагу у меншості виборчих округів і програвши з незначним розривом у решті, можна програти вибори, зібравши більше голосів взагалі по країні, ніж партія-переможець. Класичними ілюстраціями цього вважаються результати виборів до британського парламенту в 1951 та 1974 рр. У 1951 р. консерватори одержали на 26 мандатів більше, ніж лейбористи, і сформували уряд, хоча голосів вони зібрали на 224 тис. менше. А на виборах 1974 року лейбористи отримали на 4 мандати більше, ніж консерватори, і сформували уряд, хоч голосів зібрали на 270 тис. менше. Це відбувається завдяки тому, що для розподілу парламентських мандатів має значення лише факт отримання кандидатом відносної більшості голосів. Голоси ж, віддані іншим кандидатам, до уваги не беруться і пропадають. Пояснимо прикладом: розглянемо умовну ситуацію, яка може склестися в трьох виборчих округах при виборах до парламенту. В кожному з округів нехай буде по 20 тис. виборців.

Політичні партії	1 округ	2 округ	3 округ	Кількість зібраних голосів (тис.)	Кількість отриманих мандатів
А	14	2	1	17	1
В	2	13	10	25	2
С	4	5	9	18	0
Всього виборців (тис.)	20	20	20	60	3

В округах балотуються кандидати, що представляють три політичні партії – А, В, С. У результаті виборів у першому окрузі переміг кандидат партії А, в другому та третьому – партії В, кандидат партії С не переміг у жодному. Після розподілу мандатів ситуація така: партія А, зібравши в трьох округах 17 тис. голосів, проводить до парламенту одного кандидата. Партія С, зібравши відповідно 18 тис. голосів (тобто на 1 тис. більше, ніж кандидат партії А), не отримує жодного депутатського мандата. Партія В, зібравши 25 тис. голосів, отримує 2 мандати. Таким чином, недоліком мажоритарної системи є те, що партія, яка отримала на виборах менше голосів, ніж її суперники, може опинитися представленою у парламенті більшістю депутатських

мість, а дві партії, які набрали однакову чи наближену кількість голосів, проводять в органи влади неоднакове число кандидатів. До того ж не виключена ситуація, за якою партія, що набрала більше голосів, ніж її суперник, не отримує взагалі жодного мандата.

Значна частина виборців (інколи до 50%) залишається не представленою в органах влади, мажоритарна система відносної більшості не дає можливості врахувати інтереси всіх виборців округу, бо кандидат може бути обраним абсолютною меншістю голосів, хоча і відносною їх більшістю на момент голосування. Легітимність обраного складу парламенту підринається також і тим, що при балотуванні у виборчому окрузі трьох та більше кандидатів часто-густо переможець одержує суттєво менше голосів “за”, ніж “проти”. Відбувається певне викривлення волі виборців, бо перемагають в основному кандидати, що набрали 35–45% голосів, інші кандидати “ділять” 55–65%, що залишили, та – програють.

Високий рівень залежності результатів виборів від нарізки виборчих округів призводить до порушення принципу рівності виборців і відвертих зловживань. Зацікавлені сили можуть маніпулювати волею виборців. Як показує досвід, сільське населення голосує більш-менш традиційно порівняно до міського. Це враховується при формуванні виборчих округів і виділяється як можна більше виборчих округів з переважанням сільського населення. Є ще інший шлях: у виборчий округ виділяється район, в якому партія-суперник користується найбільшою підтримкою. Супротивник обов'язково отримує там мандат великою кількістю голосів виборців. Разом з тим, в інших виборчих округах прихильників цієї партії буде менше, і вони там вже не переможуть.

Саме мажоритарна система відносної більшості спонукає близьких за поглядами кандидатів не блокуватися між собою, а виступати самостійно, сприяє роздрібненню політичних сил. У парламенті обрані за мажоритарними округами кандидати (особливо безпартійні) схильні відстоювати переважно місцеві інтереси, що не сприяє єдності країни. В цілому результати голосування за подібною системою часто залежать від тимчасових змін у поглядах виборців. Найбільш містку характеристику цій системі дав секретар Лейбористської партії Дж. Міддлтон: “На світі не існує більш азартної гри, ніж англійські всезагальні вибори”.

Розглянувши мажоритарну систему відносної більшості, можна зробити висновок: її основним недоліком є те, що за такої системи виявляється значна диспропорція між набраними голосами і отримани-

ми мандатами. Партія, яка не одержала абсолютної, а інколи навіть відносної більшості за результатами загального голосування, може цілком реально одержати абсолютну більшість місць у парламенті.

Але головним аргументом на підтримку системи відносної більшості є те, що вона зосереджує увагу громадян практично на виборі уряду. Ця система спрямована на утворення парламентської більшості. Пріоритет не за точно обрахованим відображенням прихильностей електорату, а створенням умов для такого вибору, який привів би до появи чітко визначеної відповідальної за дії уряду партії або коаліції. Голосування за принципом відносної більшості підвищує вірогідність того, що насамкінець хтось один дістане абсолютну, “урядову” в умовах парламентської системи більшість.

Система абсолютної більшості

Розглянемо наступний вид уніномінальної мажоритарної системи — систему абсолютної більшості, яка на відміну від попередньої системи для обрання кандидата вимагає зібрати більше половини голосів виборців, тобто діє формула 50% плюс один голос. Похідна від цієї кількості голосів може бути різною:

- 1) загальне число зареєстрованих виборців;
- 2) загальне число виборців, які брали участь у виборах (отримали виборчі бюлетені);
- 3) загальне число виборців, які брали участь у голосуванні.

Таким чином, за системи абсолютної більшості вибори найчастіше здійснюються у два тури. Перемогу вже у першому турі забезпечує одержання підтримки понад половини виборців. Другий тур голосування може відбуватися і повторно щодо всіх кандидатур, і стосовно двох, які набрали відносну більшість голосів. Переможцем у другому турі здебільшого визначається кандидат, який одержав відносну більшість голосів. При застосуванні цієї системи, як правило, є обов’язковий нижній поріг участі виборців у голосуванні. Якщо його не досягнуто, вибори вважаються недійсними чи такими, що не мали місця. Також іноді встановлюють мінімум кількості голосів, набрання яких у другому турі є теж умовою обрання кандидата.

Ця система застосувалася в Німеччині при виборах рейхстагу в 1871–1918 рр. Нині прийнята у Франції, Екваторі. Різновид цієї системи (також при двох турах голосування) прийнятий для обрання сенаторів в Італії: для перемоги в першому турі потрібна кваліфікована більшість 65% голосів, у другому — абсолютна більшість.

В Україні, як відомо, ще донедавна, в тому числі на парламентських і місцевих виборах (останній раз у 1994 р.), для підрахунку голосів на виборах застосовувалася мажоритарна система абсолютної більшості. Відтепер ця система збережена тільки на виборах Президента України.

Основним недоліком мажоритарної системи абсолютної більшості є певна нерезультативність виборів. Найчастіше це помітно за великої конкуренції кандидатів. Нерезультативність системи долається двома способами: за допомогою проведення другого туру (раунду) голосування чи за допомогою альтернативного (преференційного) голосування з використанням ординального бюлетеня.

Розглянемо перший спосіб подолання нерезультативності мажоритарної системи абсолютної більшості. Такий різновид системи абсолютної більшості, який застосовується у Франції для виборів Національної асамблеї та Президента, має назву – система двотурового голосування. За цієї системи повторне голосування відбувається незабаром після першого в разі, коли ні один з кандидатів не набрав абсолютної більшості в першому турі. Правила, які визначають, хто має право на участь у другому турі, бувають неоднакові. Так, за часів Третьої французької республіки у другому турі міг брати участь кожен кандидат незалежно від того, чи балотувався він у першому турі. Зараз, у П'ятій республіці на виборах до Національної асамблеї до другого туру допускаються лише ті кандидати, які під час першого голосування набрали щонайменше 12,5% голосів усіх зареєстрованих виборців, тобто близько 15% голосів тих, хто прийшов на виборчі дільниці. За таких умов у другому турі теоретично могли брати участь не два, а більше кандидатів, що перейшли визначений законом бар'єр. Очевидно, що таку систему не можна назвати чисто мажоритарною. Однак на практиці з початку 60-х років на участь у другому турі в більшості округів могли претендувати лише по два кандидати, тож у другому турі один з них отримував абсолютну більшість.

На президентських виборах, які не лише у Франції, але і в багатьох інших країнах проводяться за цією системою (зокрема, і в Україні), до другого туру потрапляють кандидати, які за результатами першого голосування посіли два перших місця. В другому турі один з них неминуче отримує абсолютну більшість голосів. Але інколи виникає ситуація, що у другому турі виборці голосують не “за” якогось кандидата, а лише “проти” його суперника. Прикладом цього можуть бути

президентські вибори 1986 року в Португалії. Соціаліст Маріо Соареш набрав у першому турі 25,4% голосів — значно менше консерватора Дієш Фрейташа ду Амарала, за якого проголосували 46,3% виборців. Однак, незважаючи на таке відставання від лідера, для більшості прихильників інших кандидатів Соареш був явно меншим злом, ніж Фрейташ ду Амарала. В результаті в другому турі Соареш здобув перемогу над своїм суперником, отримавши 51,4% голосів проти 48,6%, та став президентом Португалії.

Безперечно, двотурова система не допускає брутальних викривлень принципу політичного представництва. Вона й була введена для попередження характерної для системи відносної більшості ситуації, за якої кандидат, що переміг, спирається на підтримку менше 50% виборців. Зокрема, унеможливується формування однопартійного уряду більшості партією, яка загалом по країні збрала менше голосів, ніж основний суперник. Зменшується, порівняно з системою відносної більшості, розрив між кількістю поданих за партією голосів та її парламентським представництвом.

Перевага означеної системи — в її потенційному демократизмі. Вона враховує інтереси більшості виборців, хоча голоси виборців, поданих проти, знову-таки втрачаються. Проведення другого туру голосування об'єктивно підштовхує близькі за політико-ідеологічними позиціями партії до блокування при збереженні самостійності кожною з них. З'являється можливість політичної самореалізації не тільки для найбільших, а й середніх за впливом партій.

Водночас ускладнюється й дорожчає процедура виборів через двотуровість. Скажімо, у Франції в першому турі в середньому обирається лише третина депутатів. Тому дотримання принципу одержання абсолютної більшості голосів обмежується, як правило, першим туром, бо в другому турі необхідна вже лише відносна більшість голосів виборців. В Італії, щоб забезпечити формування сенату, нерозподілені після двох турів мандати перерозподіляються між кандидатами, які штучно об'єднуються в партійні списки згідно з кількістю отриманих голосів, а переможці визначаються за “правилом найбільшої середньої”. При цьому члени партій можуть розраховувати на приєднання голосів менш популярних однодумців, у невигащному становищі опиняються незалежні кандидати.

Крім того, активність виборців у другому турі помітно знижується і тому законодавство змушене не встановлювати ніяких бар'єрів,

що мають місце у першому турі. Все це призводить до певної нерезультативності системи абсолютної більшості. Вибори за цією системою не дають змоги повністю ліквідувати розрив між впливом партії, засвідченим виборами, та її представництвом у парламенті. Більші партії одержують своєрідну “премію” — певну кількість мандатів.

Система альтернативного голосування

Способом, яким долається нерезультативність системи абсолютної більшості вже у першому турі виборів, є альтернативне голосування (преференційне або абсолютне голосування), за якого виборці голосують за одного кандидата, але вказують при цьому порядок своїх переваг для інших. Таке голосування та бюлетень, який використовується при цьому, інколи називають ординальним (на відміну від категоричного голосування, за якого виборець має право обрати лише одну партію чи одного кандидата з числа тих, що претендують на певну посаду). Якщо жоден з кандидатів не отримує абсолютної більшості при першому підрахунку (жоден з кандидатів не став першою перевагою для більш ніж 50% виборців), то той, хто отримав найменшу кількість голосів, виключається зі списку. Отримані ним голоси передаються кандидатам, виділеним відповідними виборцями в якості інших переваг. Цей перерозподіл голосів відповідно до альтернативних переваг продовжується доти, поки один з кандидатів не набере абсолютної більшості голосів. Така система запроваджена у Австралії до виборів Палати представників (нижньої палати австралійського парламенту).

Метою системи альтернативного голосування є максимальне наближення числа виборців, яких насправді представляє цей депутат, до більшості виборців, які голосували. Але відповідна система зберігає за собою диспропорційність представництва: прихильність меншості до того чи іншого кандидата продовжує ігноруватись, і відповідна партія не одержує представництва від цього округу. Водночас система альтернативного голосування не допускає отримання більшості парламентських місць партією, яка не спроможна забезпечити собі нових преференцій прихильників інших партій.

Обидві розглянуті системи (двотурового та альтернативного голосування) унеможливають одержання мандата кандидатом, який не може розраховувати на підтримку більшості виборців, що братимуть участь у голосуванні. Тому ці системи заохочують утворення партійних блоків та широку міжпартійну співпрацю, в той час як за системи відносної більшості єдиною можливою формою блокування

є узгоджене висування кандидатів, тобто присутність у кожному окрузі лише одного представника цього партійного альянсу. З огляду на це, двотурова система та система альтернативного голосування передбачають ширший вибір кандидатів. Водночас згадані системи сприяють нейтралізації “позасистемних” партій, які неспроможні ані знайти собі місце в існуючих блоках, ані утворити їх самі.

Однак цікавим є те, що результат застосування системи альтернативного голосування в Австралії був дуже схожий до застосування відносної більшості у Великобританії та Новій Зеландії, він полягав у появі невинуватого великої політичної більшості. Наприклад, у 1975 р. десятивідсоткова перевага у голосах, яку одержали урядові партії, спричинила перевагу у мандатах на 44 %, а у 1980 р. перевага в 1 % голосів надала цим партіям змогу одержати на 18 % більше місць у парламенті.

Розглянувши австралійську та французьку форми системи абсолютної більшості, можна зробити висновок, що між цими формами існують певні відмінності, які є важливими практично і політично. Обидві пропонують виборцям підтримати більше як одного кандидата. Але коли за австралійської системи альтернативного голосування виборці визначають долю кандидата одразу й остаточно, то французька двотурова система дає партіям та їх кандидатам простір для маневрування між першим та другим туром.

Мажоритарна система кваліфікованої більшості та система подвійного одночасного голосу

Наступний вид уніномінальних систем — мажоритарна система кваліфікованої більшості. Вона передбачає, що обраним вважається кандидат (або список кандидатів), які отримали певну, кваліфіковану більшість голосів виборців. Кваліфікована більшість встановлюється законодавством і, як правило, перевищує більшість абсолютну. Ця система застосовується рідко у практиці виборів через свою нерезультативність. До 1993 р. вона діяла в Італії при виборах Сенату, також у Чилі. В цій країні Палата депутатів обирається за двомандатними виборчими округами. Партія, яка збрала 2/3 від загального числа дійсних голосів, отримує обидва мандати від округу.

До уніномінальних мажоритарних систем належить ще такий різновид виборчої системи, як система “подвійного одночасного голосу” (*doublesimultaneous vote*). Ця система застосовується на президентських виборах за одномандатними округами в Уругваї та Гондурасі.

Поєднуючи в собі принципи проведення первинних виборів американського зразка (*primaries*), з одного боку, та всезагальних виборів — з іншого, ця система застосовується за умови, коли від партій виставляється по декілька кандидатів. Переможцем стає той кандидат від партії, який випередив інших, який набрав більше голосів, ніж інші кандидати від цієї партії. В Уругваї ця система діє тому, що політичні партії країни — це найчастіше рихлі коаліції лідерів та політичних течій (частково вони нагадують партії США). У Гондурасі система подвійного одночасного голосу була прийнята 1986 року для подолання глибоких розбіжностей, що виникли в двох основних партіях республіки, коли діючий президент, який не мав згідно з конституцією права балотуватися на новий термін, зробив спробу досягти висунення своїх союзників кандидатами від обох основних партій.

Поліномінальні мажоритарні системи

Розглянемо поліномінальні мажоритарні системи. В літературі де-хто із авторів розглядають ці системи як напівпропорційні, бо беруть до уваги не способи проведення голосування і визначення переможців, а відповідність поданих за ту чи іншу партію голосів, одержаних мандатів, ці системи посідають проміжне місце між уніномінальними і суто пропорційними системами.

Запровадження поліномінальних систем мажоритарних систем було спрямовано на пом'якшення такої вади мажоритаризму, як непропорційне представництво. Вибори за цими системами проводяться в один тур у невеликих багатомандатних виборчих округах (3–5 мандатів), голосування здійснюється за певних кандидатів. Виокремлюють три різновиди поліномінальних мажоритарних системи:

- 1) одного голосу, що не передається;
- 2) відносної більшості з кумулятивним голосуванням;
- 3) одного голосу, що передається.

На виборах за системою одного голосу, що не передається, виборець має, як правило, тільки один голос, а переможцями визнаються кандидати, які набрали відносну більшість голосів. Система застосовувалася у 1885–1945 рр. у Великобританії (двомандатні округи), при виборах Народної Ради у Швейцарії (до 1919 р.). За цією системою проводяться вибори нижньої палати парламенту Японії (впродовж XX ст.), а також органів місцевого управління у Великобританії.

Систему, яка застосовувалася у період з 1867 р. по 1885 р. на парламентських виборах у деяких округах Великобританії інколи називають

системою обмеженого голосу: за цією системою кожен виборець в умовах багатомандатного округу має голосів на одиницю менше від кількості мандатів, які припадають на цей округ. Тоді виборці мали по два та по три голоси відповідно у три- та чотиримандатних округах. Мета впровадження цієї системи полягала у забезпеченні представництва меншості, але при цьому передбачалося, що відповідні партії не виставлятимуть кандидатів більше, ніж число голосів у кожного виборця. В цьому разі голоси прихильників кожної такої партії не розпорошувались, а підтримка ж 40% виборців забезпечувала їй представництво у тримандатному окрузі.

Особливим варіантом системи одного голосу, що не передається, є система фіксованого голосу, яка застосовується у Японії на виборах нижньої палати парламенту. Їй притаманні багатомандатний округ і право виборця лише на один голос (обирається до п'яти депутатів від округу). За умови комбінації “японського” варіанта та двомандатного виборчого округу партії меншості для забезпечення свого представництва достатньо мати підтримку третини виборців; а застосування тримандатного округу представництво партії гарантується навіть 25-відсотковою підтримкою. Загалом, мінімально необхідна для представництва партії частка голосів на її підтримку визначається формулою $L/N + L$, де L — кількість голосів, яку має кожен виборець, а N — кількість депутатів, що мають бути обрані від цього округу.

Наявність у виборця лише одного голосу в умовах багатомандатного округу має такі наслідки: по-перше, кандидати від однієї партії фактично змушені боротися один з одним; по-друге, ця система призводить до менш диспропорційного представництва, ніж система відносної більшості з її одномандатними округами. Тому навіть найсильніша партія змушена виставляти на округ кандидатів менше, ніж має бути обрано від нього, поступаючись тим самим певною кількістю мандатів своїм опонентам.

Серед позитивних рис системи одного голосу, що не передається, розглянутої у двох модифікаціях, — створення політичним меншинам більших, ніж за уніномінальних систем, можливостей для політичної реалізації: прихильники середньовпливової партії в кожному багатомандатному виборчому окрузі мають змогу, зосередивши підтримку на обмеженій кількості кандидатів, провести їх (або принаймні одного з них) до парламенту. До того ж система простіша і зрозуміліша для виборців порівняно з іншими поліномінальними мажоритарними і пропорційними системами.

Разом із тим при розподілі мандатів може викривлятися волевиявлення виборців через неадекватну тактичну лінію політичних партій. Зокрема, провідна політична сила в окрузі теоретично може одержати кількість мандатів, неадекватну її впливу, тому що “ті” виборці підтримали висунутих кандидатів нерівномірно (один кандидат одержав значну, порівняно з необхідною для обрання, більшість голосів і пройшов до парламенту, тоді як розпорошення голосів між рештою призвело до їх поразки). За цих обставин не досить впливові за кількістю отриманих голосів політичні сили можуть здобути ті місця, які втратила провідна партія.

Система відносної більшості з кумулятивним голосуванням та система одного голосу, що передається

Наступний різновид поліномінальних мажоритарних систем — система відносної більшості з кумулятивним голосуванням. За цієї системи виборець у багатомандатному окрузі має стільки голосів, скільки мандатів в окрузі. Подача голосів допускається і за одного кандидата, і за кількох. Обраними вважаються кандидати, які одержали відносну більшість голосів. Нині застосовується при виборах палати представників в американському штаті Іллінойс. Має практично такі самі позитивні риси і вади, що й система єдиного голосу, який не передається.

Маємо ще один вид поліномінальних мажоритарних систем — система одного голосу, що передається (*single transferable vote*). Інколи цю систему називають ще квотно-преференційною системою, чи системою Харе-Кларка. Вибори за цією системою проводяться у невеликих багатомандатних округах. Кожен виборець має можливість позначити цифрами на бюлетені (використовується не категоричний, а ординальний бюлетень) найбільш прийнятних для нього кандидатів у порядку надання їм переваги, відповідно до того, кого з кандидатів він хотів би бачити у парламенті в першу чергу, другу, третю і так далі.

Після подання ординальних бюлетенів з відміченим порядком переваг напроти прізвища кожного внесеного в бюлетень кандидата, розраховується квота, яка визначає мінімум необхідних для обрання голосів. В Ірландії застосовується квота Друпа — всі голоси поділяються не на кількість мандатів від округу (M), а на кількість мандатів плюс ще один мандат ($M+1$). Після цього відбувається переадресація голосів, причому двома різними способами. Надмір (зайві) голосів — голоси понад квотою, отримані кандидатами, що вже перемогли, перево-

дяться кандидатам, яким відповідні виборці віддали свої інші преференції. Водночас кандидатів, що набрали найменшу кількість голосів, викреслюють зі списку та їх голоси передають таким самим способом. За рахунок цього якісь кандидати ще можуть досягнути квоти. Тоді все повторюється, і так до заповнення всіх місць кандидатами, які набрали необхідну кількість голосів за рахунок приєднання до власних перших преференцій більш низьких преференцій, переведених від інших кандидатів.

Взагалі ця система, інша назва якої — альтернативна система багатомандатного округу, була розроблена англійським правником Томасом Хейром та підтримана Джоном Стюартом Міллем. Це продукт вікторіанського індивідуалізму. На противагу традиційній для Великобританії ідеї про представництво громад прихильники цієї системи розглядали представництво в першу чергу як персональне. Спочатку вона навіть називалася системою персонального представництва, її автори мали за мету мінімізувати кількість проігнорованих голосів і надати якомога більшому числу виборців можливість обрати депутата, який відповідав би їхнім уподобанням. Але прихильники системи відносної більшості засумнівалися обґрунтованістю нової системи одразу після того, як представництво в умовах дії традиційного методу набуло швидше партійного, ніж територіального характеру.

Альтернативній системі багатомандатного округу властиве, крім власне багатомандатного округу, голосування з преференціями. Обидві ці риси виражають спрямованість системи на забезпечення адекватного представництва політичних поглядів та сприяння вибору кандидатів і від однієї, і від різних партій. І справді, на відміну від системи партійних списків, де голосування відбувається лише за партії, а можливість вибору поміж кандидатами мінімальна чи відсутня загалом, ця система надає виборцеві змогу обирати ще й між кандидатами від партії, яку той підтримує.

Альтернативна система багатомандатного округу (або система одного голосу, що передається) застосовувалась в Ірландській Республіці, Північній Ірландії й Тасманії, сьогодні вона діє також і в деяких районах Австралії. Система фактично страхує голос виборця, передаючи силу голосу його наступній преференції в разі, якщо кандидат першої преференції виявився неконкурентоздатним або мав занадто велику підтримку. При цьому список кандидатів не повинен бути довгим, щоб не обтяжувати виборця. В обох країнах, які

застосовують систему одного голосу, що передається, на виборах до нижніх палат парламентів (Ірландія та Мальта), величина округу — від трьох до п'яти місць. В Австралії, де за цією системою проводяться вибори сенаторів, як правило, одночасно змінюється лише половина складу верхньої палати, і тому фактична величина округу також дорівнює п'яти. Але у випадку розпуску парламенту вона збільшується до десяти.

Загалом ця система є найбільш складною з усіх виборчих систем. Складний підрахунок голосів дещо змінює результати виборів порівняно з підрахунками за звичайною системою одного голосу, що не передається. Зокрема, на виборах 1948 року в Ірландії у 17 виборчих округах при визначенні обраних депутатів підрахунки і за системою одного голосу, що передається, і за системою одного голосу, що не передається, дали б тотожну картину. Та в 15 округах було обрано парламентаріїв, які б за системою одного голосу, що не передається, шансів на обрання не мали.

Багато політологів та спеціалістів з виборчих систем вважають систему одного голосу, що передається, “найкращою” виборчою системою, бо вона дозволяє виборцям проголосувати за будь-який “набір” кандидатів незалежно від причин, за якими їм надається перевага. На відміну від пропорційної системи з відкритими списками, голосування за партійного кандидата в цій системі не означає голосування за партію в цілому (з точки зору розподілу місць поміж партіями). Голос віддається лише за певного кандидата. В результаті система одного голосу, що передається, дає виборцям максимальну свободу вибору, а контроль партійного керівництва зводиться нанівець. Звичайно, партії можуть давати своїм прихильникам рекомендації стосовно найкращої для них розстановки преференцій, але цим і обмежується їхній вплив на результати виборів.

Переваги системи одного голосу, що передається, вбачають інколи і в тому, що система робить непотрібним “стратегічне голосування”. Виборець може спокійно голосувати за найкращого для нього кандидата, навіть якщо перемога того є малоімовірною, бо немає підстав остерігатися, що тим самим він сприяє успіху найгіршого з претендентів на місце: отже виборець сам визначає, до кого перейде його голос при поразці найкращого для нього кандидата.

Але все-таки система одного голосу, що передається, не позбавлена недоліків. Вона занадто складна та незрозуміла виборцям (хоча в Ірландії саме виборці двічі підтримували систему одного голосу,

коли питання про реформу виборчої системи виносив уряд на референдум). Якщо ж в країні використовуються виборчі округи дуже великі за розміром та кількістю населення, то система одного голосу, що передається за визначенням є неможливою, бо для нормального функціонування вона потребувала б величезних бюлетенів та виборців, схильних до вивчення програм та персоналій занадто великої кількості кандидатів. Нарешті, система одного голосу, що передається, мало сприяє укріпленню політичних партій порівняно зі списочною пропорційною системою (навіть якщо та допускає елементи преференційного голосування), так і з системою відносної більшості (якщо звичайно вона не передбачає первинних виборів за американським зразком), бо останні дві системи дають партійному керівництву набагато більше можливостей впливати на склад парламентської фракції.

Загальною позитивною рисою поліномінальних мажоритарних систем є достатньо висока точність виборів та зменшення викривлення волі виборців порівняно з мажоритарною виборчою системою за одномандатними округами. Але більшість населення все одно не представлена у парламенті. Крім того, збільшення кількості депутатів, що обираються від округу, призведе або до збільшення чисельності органу, що формується (чим він більший, тим непрацездатніший та дорожчий для платників податків), або до збільшення виборчого округу (чим він більший, тим більша кількість виборців не буде представлена у парламенті). Звичайно, інколи кількість не представлених у парламенті виборців невелика, але ця проблема має ще інший аспект. Ще Шарль Луї Монтеск'є писав: “Несправедливість, допущена щодо одного, є загрозою для усіх. Диктатура не завжди починається з військового перевороту, інколи достатньо і простих вільних та демократичних виборів”.

Позитивні та негативні риси мажоритарної виборчої системи

Коли розглянемо окремо позитивні і негативні риси уніномінальних та поліномінальних мажоритарних систем, визначимо ще один спільний недолік: “обмеження” політичної системи суспільства. Мажоритарна система послаблює роль партій та рухів у політичному житті суспільства, оскільки сприяє висуненню окремих кандидатів та превалюванню особистих якостей над партійною належністю. Ця система може вдало застосовуватися у суспільстві з уже

сформованою політичною системою, але не в умовах перехідних суспільств. Мажоритарна система породжує велику кількість незалежних депутатів у представницьких органах, а це надійний спосіб зробити такі органи неприцездатними.

Реальна політична практика впродовж ХХ ст. засвідчила, що негативні риси кожного типу виборчих систем є своєрідним продовженням рис позитивних і навпаки. Наприклад, викривлення волевиявлення виборців у мажоритарних системах тісно пов'язане з рівнем політичної стабільності: найбільш суттєве викривлення в системах відносної більшості забезпечує і вищий рівень стабільності, тоді як менше викривлення в системах абсолютної більшості і поліномінальних системах позначається на рівні працездатності парламенту та підзвітного йому уряду.

Очевидно, що за мажоритарної системи на виборах перемагають представники сильнішої політичної течії в країні. Це сприяє витісненню з парламенту та інших органів влади представників дрібних та середніх партій. Як показує досвід, мажоритарна система зменшує шанси на успіх невеликих партій, якщо тільки ці партії не характеризуються великою територіальною концентрацією. Мажоритарна система сприяє виникненню та зміцненню тенденцій до формування двох- чи трьохпартійних систем. Вона є дуже зручною для будь-якої домінуючої партії, особливо коли йдеться про вибори на місцевому рівні (часто одна партія домінує на місцях протягом десятків років). Наслідком застосування цієї системи може бути те, що, одержавши загалом близько 60% голосів, така партія може забезпечити собі близько 90% мандатів. Зрозуміло, що такі результати позбавлені будь-яких ознак пропорційності представництва. Але на загальнонаціональному рівні влада часто переходить від однієї з двох домінуючих партій до іншої, і тут конкуренція між двома великими партіями нормально забезпечує політичну стабільність. Отже, мажоритарні виборчі системи можуть викривляти уподобання виборців, проте не залишають їх поза увагою.

Також в ідеалі мажоритарна виборча система розглядається як засіб забезпечення стабільного ефективного правління, сприяє встановленню поміркованого уряду. Але у країні, якій притаманні територіальні чи етнічні суперечності і політична культура якої не є однорідною, така система (і особливо система відносної більшості) має зовсім інші наслідки, підкреслюючи територіально зосереджену підтримку різних політичних сил та загострюючи територіальні питан-

ня через питання соціально-економічні, як це відбувається, наприклад, у Канаді. Отже, мажоритарна система є менш придатною для застосування у нестабільних фрагментованих суспільствах. Основною передумовою її успіху є наявність консенсусу щодо базових питань суспільного життя; зміцнити ж його ця система здатна вже власними силами.

Крім того, на нашу думку, ще одним недоліком мажоритарної виборчої системи є те, що ця система сприяє різноманітним регіонально зосередженим рухам протесту та може дати зелене світло для проходження у владу представників екстремістських організацій. Мажоритарна система, безперечно, сприяє не лише двом домінуючим партіям, а й регіонально зосередженим партіям, які можуть одержати неадекватно велику щодо зібраних у всій країні голосів кількість парламентських місць. Очевидно, найбільше потерпають від мажоритарної системи ті партії, які виражають інтереси меншості і чий прихильники розпрошені по країні.

Мажоритарна виборча система — найдавніша виборча система. Вона витримала випробування часом і досі функціонує у багатьох країнах. Вважається, що така система забезпечує успіх на виборах великим і впливовим партіям, сприяє стабільності уряду. З іншого боку, опоненти мажоритарної системи вважають, що вона є недемократичною, бо не забезпечує відповідності між кількістю голосів, здобутих партією в межах країни та кількістю депутатських мандатів. Оскільки за умов застосування цієї системи важливо не отримати більшість голосів загалом, а перемогти в якомога більшій кількості округів, то теоретично можлива ситуація, коли партія отримує в межах країни найбільшу кількість голосів, але залишається без жодного мандата. В посттоталітарних країнах (у колишніх республіках СРСР) мажоритарним виборчим системам притаманний інший недолік. Оскільки багатопартійні системи в таких країнах ще не розвинуті, то мажоритарна система, за якою голосування відбувається за конкретні персоналії, відволікає увагу від політичної платформи кандидатів.

Найвагомішою перевагою розглянутої виборчої системи є навіть не її відносна простота, а тісний зв'язок між виборцями та їх депутатом незалежно від партійної приналежності останнього. Депутат, обраний за системою відносної більшості, може присвячувати себе значною мірою проблемам виборців і при цьому навіть вступати в суперечку з нормами, зумовленими своєю партійною приналежністю, а також брати на себе роль захисника своїх виборців від бюрократії

та несправедливості. Це, безумовно, позитивний аспект дії мажоритарної виборчої системи.

Питання для самоконтролю

1. З'ясувати поняття “мажоритарна виборча система”; історія її впровадження в світі.
2. Види мажоритарної системи.
3. Уніномінальні і поліномінальні мажоритарні системи.
4. Що таке мажоритарна система з альтернативним голосуванням?
5. Визначити позитивні і негативні риси мажоритарних виборчих систем.

1.4. Пропорційні та змішані виборчі системи

Цей вид виборчих систем характеризується розподілом депутатських мандатів пропорційно до кількості голосів, поданих за кожну з партій у багатомандатних виборчих округах. За пропорційних виборчих систем виборці голосують передусім за політичні партії, які представлено списком кандидатів. Отже, головною перевагою цієї системи є представництво партій у виборних органах відповідно до їхньої реальної популярності серед виборців.

Усі пропорційні системи потребують проведення виборів у багатомандатних округах.

Депутатами стає визначена для кожної партії кількість кандидатів, найближчих до першого місця в списку за результатами проведеного голосування.

Існують три основні види списків для голосування: тверді списки, коли голосують за партію в цілому і кандидати одержують мандати в тій послідовності, в якій вони представлені в партійних списках (Іспанія, Португалія, Ізраїль); напівтверді — мандат одержує кандидат, який очолює список обов'язково, а решта мандатів розподіляється залежно від голосів, які одержали кандидати зі списку — преференція (Італія, Австрія); вільні — розподіл усіх депутатських місць відбувається відповідно до преференцій виборців, їх уподобань (ставлення) до кандидата, незалежно від його порядкового номера в партійному списку (Фінляндія, Бельгія, Нідерланди).

Для того щоб перебороти надмірне партійне подрібнення складу парламенту, обмежити можливість проникнення представників радикальних, малочисельних позасистемних партій, багато країн використовують загороджувальні бар'єри чи застереження, що встановлюють

необхідний для одержання депутатських мандатів мінімум голосів. Коли ж партія не подолає цей бар'єр, вона не одержує жодного мандата. Наприклад, виборчий бар'єр в Україні становить 4 %, в Ізраїлі — 1 %, Данії — 2 %, Німеччині, Росії — 5 %.

У деяких виборчих системах пропорційного типу прізвище обраних депутатів називає сама партія. Ця процедура має такий вигляд: перед виборами на з'їзді партії або пленумі її правління визначається з депутатами, які можуть претендувати на депутатські мандати (іншими словами проводиться своєрідний рейтинг депутатів). Якщо на виборах ця партія виборола, скажімо, п'ять мандатів, їх отримають п'ять перших з того списку кандидатів.

У багатьох країнах виборці, голосуючи, можуть зазначити в бюлетені прізвище одного або кількох кандидатів від цієї партії. У результаті процедури виборів перемаже той кандидат, який набере кількість голосів, більшу за встановлену в цьому виборчому окрузі квоту. Це намагаються зробити для того, щоб залишок кількості голосів у цьому окрузі був мінімальним.

Такі виборчі системи поширені в країнах з багатими парламентськими традиціями, з досить високим рівнем політичної культури населення (Австрії, Бельгії, Данії, Ісландії, Італії, Люксембурзі, Норвегії, Швеції).

Але кожна виборча система є по-своєму унікальною.

Наприклад, в Королівстві Данія використовується пропорційна виборча система з преференціями. Виборець не просто голосує за списки партії, яку він підтримує, а й робить позначку напроти номера кандидата, якого він хотів би бачити депутатом. Місця в Фолькетингу (однопалатному парламенті) розподіляються на двох рівнях: загальнодержавному та на рівні багатомандатних округів.

У Королівстві Швеція підрахунок голосів здійснюється таким чином.

Партії, які набрали не менше 4 % голосів по всій країні мають право взяти участь у розподілі 310 депутатських мандатів за пропорційною системою. Решта — 39 мандатів — розподіляються між партіями, які набрали менше 4 % голосів, але не менше 12 % голосів на окремих виборчих дільницях. Ці мандати знову-таки розподіляються пропорційно до результатів виборів по усій країні. Таким чином, партія, так би мовити, “регіонального впливу” може отримати депутатський мандат на одній із виборчих дільниць, де вона є лідером.

Особливий інтерес для нас становить виборча система Польської Республіки, яка є не тільки одним із найближчим сусідів, а й стратегічним партнером для України.

Польський парламент складається з двох законодавчих органів. Першим є Сейм — нижня палата, другим є Сенат — верхня палата. У Сеймі засідають 460 депутатів, у Сенаті — 100 сенаторів. Депутатські мандати розподіляються між партіями за пропорційною системою. Від кожного з 52 округів обирається від 3 до 17 депутатів (залежно від кількості виборців в окрузі). Партійні списки вільні.

391 мандат розподіляється серед партій та партійних об'єднань (блоків). Кваліфікаційний бар'єр для партій становить 5%, для партійних об'єднань (блоків) — 8% голосів виборців, які взяли участь у голосуванні.

Переможці визначаються згідно із зареєстрованими у кожному виборчому окрузі партійними списками (для реєстрації потрібно зібрати 5 тис. голосів підтримки).

Решта — 69 мандатів — розподіляються на загальнонаціональному рівні серед партій та партійних блоків, які:

- а) зареєстрували свої списки кандидатів у п'яти і більше виборчих округах;
- б) отримали 7% голосів виборців та/або вибороли депутатські мандати принаймні у п'яти виборчих округах.

Загалом розподіл мандатів при пропорційній системі відбувається за декількома схемами.

За однією з них визначається виборча квота. Після її визначення на неї ділиться кількість голосів, набраних кожною з партій, яка є допущеною до розподілу мандатів. Частка від ділення — це і є кількість мандатів, які надаються цій партії. Квота розраховується різними способами.

Найпростішою є квота Хейра. Вона розраховується так:

Q (квота) = X (всі подані в окрузі голоси) / Y (кількість мандатів, які обирають від округу).

Наприклад, є умовний виборчий округ, від якого балотуються за 5 списками. Подано і визнано дійсними 375 голосів виборців. Голоси між списками розподілилися наступним чином:

A — 65, B — 75, B — 95, Г — 110, Д — 30.

За формулою Хейра, виборча квота дорівнює: $375 : 5 = 75$.

Ділимо результати партій на квоту і отримуємо:

A — $65 : 75 = 0$ мандатів (залишок 65)

Б — $75 : 75 = 1$ мандат (залишок 0)

В — $95 : 75 = 1$ мандат (залишок 20)

Г — $110 : 75 = 1$ мандат (залишок 35)

Д — $30 : 75 = 0$ мандатів (залишок 30)

Таким чином, у нас є розподіленими 3 мандати з 5. Ті, що залишилися, можна розподілити різними способами. Один з них це метод найбільшого залишку, тоді нерозподілені мандати переходять до партій, які мають найбільші залишки голосів. В нашому випадку 2 нерозподілені мандати переходять до партій А і Г. Підсумок був би наступний: партії А, Б, В — по 1 мандату, партія Г — 2 мандати, партія Д — 0 мандатів.

Інший метод — найбільшої середньої — полягає в тому, що кількість отриманих партією голосів ділиться на кількість отриманих нею мандатів при першому розподілі, плюс один. Наприклад:

А — $65 : (0+1) = 65$

Б — $75 : (1+1) = 37,5$

В — $95 : (1+1) = 47,5$

Г — $110 : (1+1) = 55$

Д — $30 : (0+1) = 30$

Нерозподілені мандати передаються партіям з найбільшою середньою. Отже, два нерозподілені мандати перейшли б до А і Г. Результат такий: А, Б, В — 1 мандат, партія Г — 2 мандати, Д — 0 мандатів. Цей метод підрахунку голосів використовувався у Франції до 1958 р.

У деяких країнах використовують “покращені” квоти. Покращення досягається шляхом збільшення знаменника дробу або додаванням до нього одиниці. Наприклад, в Італії використовується така квота:

$Q = X / (Y + 2)$, де X — це загальна кількість поданих голосів, а Y — кількість мандатів. При нашому обчисленні квота була б такою: $Q = 375 / (5 + 2) = 53,6$ і мандати розподілилися б таким чином:

А — $65 : 53,6 = 1$ (залишок 11,4)

Б — $75 : 53,6 = 1$ (залишок 21,4)

В — $95 : 53,6 = 1$ (залишок 41,4)

Г — $110 : 53,6 = 2$ (залишок 2,8)

Д — $30 : 53,6 = 0$ (залишок 30)

Як ми бачимо, за цією схемою вдалося розподілити одразу всі 5 мандатів.

Існує ще одна квота — квота Друпа, вона розраховується так:

$Q = (X / (Y + 1)) + 1$, X — це загальна кількість поданих голосів, а Y — кількість мандатів.

У розглянутих прикладах брався один виборчий округ. Проте буває так, що розподіл мандатів, які залишилися нерозподіленими, відбувається на ширшій території об'єднаних виборчих округів (Австрія) або всієї країни. Наприклад, в Австрії, виборчими округами на виборах до нижньої палати парламенту — Національної ради — є землі — суб'єкти федерації. Після першого розподілу мандатів другий розподіл відбувається в двох об'єднаних виборчих округах, один з яких охоплює три землі, а інший — шість земель. У таких виборчих округах додаються нерозподілені мандати і невикористані залишки голосів з відповідних земель, остаточний розподіл завершується за допомогою методу д'Ондта або методу дільників, який полягає в тому, що кількість голосів, які отримала кожна партія, ділиться на ряд чисел, які зростають, а отримані частки розташовуються в порядку зменшення. Та частка, яка за своїм порядковим місцем відповідає числу виділених мандатів для цього округу, і є виборчою квотою. Частки, які перевищують її, вказують на кількість мандатів, отриманих кожною партією. Звернімося до нашого прикладу.

Дільники	1	2	3	4	5
Партії					
А	65	32,5	21,6	16,25	13
Б	75	37,5	25	18,75	15
В	95	47,5	31,6	23,75	19
Г	110	55	36,6	27,5	22
Д	30	15	10	7,5	6

П'ять найбільших часток надають відповідним партіям мандати, а найменша з них є виборчою квотою. Отже, виборча квота — 55, а мандати розподіляються так: А, Б, В — по 1 мандату, Г — 2 мандати, Д — 0 мандатів. Зазначений метод є вигідним переважно для великих партій.

Також застосовують у деяких країнах модифіковані варіанти цього методу: ділять лише на непарні числа (на 1, 3, 5) або ж перший дільник може бути десятковим числом, наприклад 1,4, тобто ділять на 1,4; 3;5. Такий метод підрахунку голосів є найбільш вигідним для середніх за впливом партій.

Треба зауважити, що партії можуть об'єднуватися в блоки і таке об'єднання може порушити пропорцію при розподілі мандатів. Наприклад, якщо у нас партії А, Б і Д створять блок, то кількість голосів разом дорівнюватиме 170 голосів. За методом д'Ондта, розподіл буде таким:

Дільники	1	2	3	4	5
Партії					
Блок	170	85	56,6	42,5	34
В	95	47,5	31,6	23,75	19
Г	110	55	36,6	27,5	22

Блок отримує 3 мандати, партія В і Г по одному мандату. Наступний крок — це розподіл мандатів усередині блоку:

Дільники	1	2	3	4	5
Партії					
А	65	32,5	21,6	16,25	13
Б	75	37,5	25	18,75	15
Д	30	15	10	7,5	6

Результат: Б — 2 мандати, А — 1 мандат.

Загальний підсумок такий: А — 1 мандат; б — 2 мандати; В, Г — 1 мандат, Д — 0 мандатів.

Таким чином, метод розподіл мандатів може вплинути на остаточний результат і сприяти тим чи іншим партіям, маємо на увазі більш впливові, середньовпливові серед виборців.

Основними перевагами пропорційної виборчої системи є те, що вона краще враховує відповідність між кількістю голосів і мандатів; надає можливість виборцю голосувати за певні політичні платформи, а не за позицію окремих людей. Серед недоліків пропорційної системи є: порівняно менша стабільність уряду (коаліційний уряд створюється на основі компромісів партій з різними цільовими настановами; оскільки компроміси можуть бути неміцні, то дії урядів можуть мати непослідовний і суперечливий характер); безпосередня залежність висування депутатів від позицій партійного апарату, який може, керуючись своїми вузькогруповими інтересами, включати в партійні списки і непопулярних людей.

Змішані виборчі системи ґрунтуються на комбінації елементів пропорційної та мажоритарної системи. Наприклад, у Росії, Литві й Грузії пропорційна і мажоритарна величини становлять половину, а в Угорщині — дві й одну третини від загальної кількості депутатських місць. Існує варіант, коли нижня палата парламенту обирається за пропорційним, а верхня — за мажоритарним принципом.

Найбільш характерним прикладом може бути виборча система Федеративної Республіки Німеччини (ФРН). Вона відрізняється

тим, що половина депутатів бундестагу (національного парламенту) обирається за принципами мажоритарної системи, а друга — за пропорційною згідно зі списками кандидатів, які подаються партіями в кожній із федеральних земель. До того ж, в першому випадку використовується кваліфікаційний бар'єр для блокування партій, які наберуть не менше 5% голосів виборців. До речі, при розподілі мандатів на основі голосування за списками, голоси, які були подані за партії, що не перетнули 5-відсотковий бар'єр або не перемогли хоча б у трьох виборчих округах не враховуються.

Такий спосіб побудови виборчої системи сприяє стабільності партійно-політичної структури суспільства завдяки тому, що прихильники “малих” партій змушені голосувати за одну з “основних” партій політичного спектра країни.

У ФРН досить своєрідна федеративна система. Там є 5 конституційних органів країни: бундесрат, федеральний президент, бундестаг, федеральних уряд, федеральний Конституційний суд.

Бундестаг приймає закони. Бундесрат виконує контрольні функції, відіграє роль гальма у разі прийняття непродуманих законопроектів, здійснює вплив на рішення бундестагу і федерального уряду. Він складається з членів земельних урядів. Не є виборчим органом і не пов'язаний з будь-якими строками повноважень. Після виборів у ландтаги (місцеві органи влади) земель відбувається формування земельних урядів. Останні приймають рішення про призначення і відкликання його членів. Звичайно делегують прем'єр-міністра, земельного міністра з питань федерації, міністрів внутрішніх справ, юстиції, економіки і фінансів. Решта членів земельних урядів виконують функції заступників постійних членів бундесрата. Члени бундесрата підлегли тільки своєму земельному урядові і при голосуванні зобов'язані притримуватися його точки зору.

Бундесрат разом із бундестагом має право вибирати членів Конституційного суду, контролює уряд.

Але за умов неструктурованості суспільства, якщо більшість партій не подолає кваліфікаційного бар'єра, може виникнути ситуація, коли загальна кількість голосів, поданих за партії-переможниці, буде меншою, ніж у невдах виборчого марафону. Подібна ситуація склалася 1995 року в російській Думі (нижній палаті парламенту), коли кваліфікаційний бар'єр пододало кілька партій, які загалом отримали менше половини голосів виборців. Зрозуміло, що в такій ситуації викорис-

тання цієї виборчої процедури призводить до значного, цілком легального перекручування волі виборців, а відтак — і до сумнівів щодо легітимності обраної у такий спосіб влади.

Цікавим прикладом змішаної виборчої системи є виборча система Угорської Республіки, в якій депутати за індивідуальними списками обираються за мажоритарною системою, а за партійними — за пропорційною.

Із 386 депутатів угорського парламенту 176 обираються за індивідуальними списками, 152 — за територіальними, а 58 — за загальнонаціональними списками.

Кандидати за індивідуальними списками висуваються партіями або 750 виборцями.

Кандидат з індивідуального списку стає депутатом, якщо набирає більше половини голосів за 50-відсоткової явки виборців на голосування.

Якщо явка на голосування становила менше 50% від загального числа виборців округу, то на друге коло можуть залишатися в бюлетені усі учасники першого кола. Переможцем стає той, хто буде першим (за умови 25-відсоткової явки виборців на голосування).

Якщо явка виборців у першому турі голосування становила більше 50%, то до другого кола виходять три перших у списку кандидатів першого кола. Депутатом стає знову-таки той, хто фінішує з найбільшою кількістю голосів (за умови 25-відсоткової явки виборців на голосування у другому турі).

Партії, що програли за індивідуальними списками у першому колі виборів не позбавляються права балотуватися за територіальними списками.

Кандидати за партійними списками у територіальних округах одержують мандати пропорційно до кількості поданих за них голосів виборців (за умови 50-відсоткової явки виборців на голосування). Якщо явка у першому турі є меншою, ніж необхідно, відбувається другий тур за тими ж партійними списками. Переможці визначаються пропорційно до поданих голосів (за умови 25-відсоткової явки на вибори).

Право на розподіл 58 мандатів за загальнонаціональним списком отримує партія, яка перемогла принаймні у 7 виборчих округах.

Один кандидат може водночас балотуватися за індивідуальним, територіальним та національним списками. Якщо він отримує мандат за одним із списків, то автоматично вибуває з інших.

Куріальні виборчі системи створюються в суспільствах, де існує гостра проблема забезпечення представництва у парламенті нечисленних етнічних або соціальних груп.

Для кожної курії передбачаються норми представництва і відповідно до них створюються виборчі округи.

За куріальною виборчою системою проводять вибори однопалатного парламенту в Зімбабве, Новій Зеландії, на Фіджі. Аналогічна система функціонувала в Абхазії (Грузія).

В Румунії організації національних меншин, які не спроможні отримати на виборах хоча б одне місце в Сенаті або Палаті депутатів за умови отримання по всій країні не менше 5% голосів від середнього числа, набраних одним середньостатистичним членом Палати депутатів, гарантовано отримують мандат депутата парламенту. Мандати видаються кандидатам від національних меншин додатково до кількості депутатських мандатів відповідно до репрезентативної норми (один депутат від 70 тис. населення, один сенатор – від 160 тис. населення).

Своєрідна змішана мажоритарно-куріальна система була використана в СРСР та Росії у 1989–1990 рр., коли КПРС та офіційні суспільно-політичні організації мали гарантовану кількість мандатів на вищих представницьких органах – з'їздах народних депутатів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити поняття “пропорційна виборча система”.
2. Що таке виборча квота?
3. Методики підрахунку голосів у пропорційних системах.
4. Як розподіляються голоси в партійних списках?
5. Переваги і недоліки пропорційної системи.
6. Які принципи змішування існують у змішаних виборчих системах?
Навести приклади.
7. Розкрити поняття “куріальна виборча система”.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Загальні положення щодо організації виборчого процесу

На ґрунті демократичних виборчих прав сформувалися принципи, які характеризують організацію виборчого процесу. До таких принципів належать:

1. Свобода виборів і добровільна участь у них громадян. Цей принцип означає, що ніхто не має права впливати на громадянина з метою примусити його до участі чи неучасті у виборах, а також ніхто не може вплинути на його вільне волевиявлення. Цього принципу дотримується більшість демократичних країн. Але маємо й інший світовий досвід. У деяких країнах законодавство проголошує обов'язкове голосування. Виборчі закони Австралії, Бельгії, Люксембургу, Нідерландів передбачають штрафні санкції за неучасть у голосуванні, в Австрії та Греції, на Філіппінах — кримінальну відповідальність. Такі норми, безумовно, суперечать принципам вільного волевиявлення громадян.
2. Наявність вибору альтернативних кандидатів. Сам термін “вибори” допускає вибір із різних пропозицій. Якщо є лише один кандидат (чи партія), то йдеться лише про його схвалення чи несхвалення виборцями, але не про вибори взагалі. Наявність же альтернативних кандидатів — важливий показник демократизму виборів.
3. Змагальність, конкурентність виборів. Різні політичні сили повинні мати можливість боротися за довіру виборців на виборах, знайомити і переконувати їх у правильності і перевагах своєї передвиборної програми, у вадах електоральних платформ конкурентів. Стан багатопартійності, природний для країн з розвинутою демократією, забезпечує мирне змагання соціальних інтересів.

4. Періодичність і регулярність виборів. Недопущення чи скасування перенесення виборів, якщо це не передбачено правовими нормами. Вибори виконують конструктивні функції, служать інструментом демократії за умови, що носії мандатів обираються на визначений, не занадто великий строк. Це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, запобігати зловживанням владою і коригувати політичний курс уряду.
5. Рівність можливостей у передвибірній боротьбі. Вона забезпечується створенням умов, коли розходження матеріальних можливостей не може надати кому-небудь з кандидатів переваги і потребує створення виборчої системи, що не допускає результатів виборів, які досягаються недемократичним шляхом (внаслідок підкупу, погроз, фальсифікацій).

Забезпечити таку рівність можна шляхом встановлення максимального для будь-якої партії рівня витрат на проведення виборів, обмеження розміру внесків організацій та окремих осіб у виборчі фонди партій і кандидатів, надання їм на принципах рівності безоплатного часу на державному телебаченні і радіо тощо.

6. Можливість громадського контролю за виборами. Присутність спостерігачів — як іноземних, так і національних — може підвищити авторитетність виборчого процесу для держав, де проводяться вибори. Вибори мають дві сторони: офіційну й неофіційну. Під офіційною розуміються заходи, які здійснюються державними органами, й тому є обов'язковими. Це створення виборчих округів, виборчих органів, які будуть проводити вибори й контролювати їх хід, реєстрація кандидатів у депутати тощо.

До неофіційних належать заходи, які проводять політичні партії або інші суспільні формування, тобто недержавні органи. Законодавство за рубежом звичайно регулює питання офіційної підготовки виборів, але в останнє десятиліття стала почасти регулюватися й неофіційна їхня сторона. Однак окремі моменти все-таки залишаються за межами правового поля й можуть регулюватися правилами, закріпленими в партійних статутах, а також звичаями й традиціями.

Виборчий процес включає кілька етапів. Вони можуть називатися по-різному, але по суті зводяться до наступного: а) установа виборчих округів, створення виборчих дільниць у цих округах, створення виборчих органів, реєстрація виборців; б) призначення виборів, висування кандидатів, реєстрація кандидатів; в) передвибірний борець, голосування; г) підрахунок голосів, установа результатів голосування.

Залежно від специфіки виборів називають інші етапи. Наприклад, якщо вибори проводяться у два тури, то з'являються додаткові етапи другого туру й остаточного підведення підсумків виборів. Як етап виборів іноді називають опублікування або оголошення результатів. Якщо вибори непрямі (непрямі або багатоступінчаті), то цього етапу може й не бути.

Вибори проводяться, як правило, у встановлений законом термін. У тих країнах, де уряд не несе відповідальності перед членами парламенту, глава держави не має права на розпуск парламенту, парламентські вибори завжди проводяться через певні, визначені законом, проміжки часу. Дата виборів заздалегідь відома, бо в нормальній ситуації, коли немає надзвичайного стану, вони завжди проводяться в певний рік і в один і той же термін. Наприклад, у США вибори президента проводяться в перший вівторок листопада кожного високосного року. До речі, у цей день переобираються також Палата представників, третина складу Сенату, третина губернаторів, мерів міст тощо. Цей великий всеамериканський захід.

У парламентських республіках і парламентських монархіях парламентські вибори відбуваються після закінчення терміну повноважень парламенту або незадовго до цього. Такі вибори є черговими. Якщо точна дата проведення виборів, як у США, у країні не визначена, то необхідно видавати спеціальний акт, який встановлює цю дату. Порядок призначення дати виборів встановлюють конституція або спеціальні закони про вибори. Суть встановлення норми, що визначає дату виборів, зводиться приблизно до такого: вибори проводяться за певну кількість днів, скажімо, за 30–40 до закінчення терміну повноважень парламенту. Тому за ці 30–40 днів глава держави повинен видати спеціальний закон, яким встановлюються терміни виборів.

Наприклад, ст. 61 Конституції Італії визначає, що вибори нових палат відбуваються через 70 днів після закінчення повноважень попередніх палат. Перше засідання — не пізніше як на 20-й день після виборів. Ці 70 днів повинні бути встановлені спеціальним указом президента Італії.

У деяких країнах вибори проводяться тільки у вихідні дні, тому за необхідності день виборів призначається з відхиленням у бік збільшення строку, щоб вони відбулися в неробочий час — за 72, 41, 43 дні тощо. Такі невеликі відхилення допускаються. В інших країнах, де встановлена фіксована дата, день виборів не залежить від того, свято це, вихідний або робочий день.

Найчастіше виборчий процес починається зі створення виборчих округів. Виборчий округ — це територія, від якої обирається депутат (один або більше). Виборчі округи можуть утворюватися спеціально, а в деяких випадках це адміністративні одиниці або території суб'єктів федерації.

Теоретично виборчі округи повинні бути приблизно рівними за чисельністю населення, тому що депутати повинні представляти однакову кількість виборців. Однак законодавство зарубіжних країн допускає відхилення від норми представництва. У деяких країнах це відхилення невелике (кілька відсотків), тож принцип зразкової рівності кількості жителів в округах зберігається. В інших державах допускаються значні відхилення, наприклад, в Англії один округ може відрізнятись від іншого за чисельністю населення на 25%. У ФРН допускається, певно, найбільше відхилення у світі — до 33%. У результаті один виборчий округ виявляється в півтора-два рази більше іншого за кількістю населення, площею, економічним і політичним потенціалом. Спритні політики використовують це, досягаючи своєї мети. Наприклад, жителі сільської місцевості можуть підтримувати інші партії, як жителі міст, і при навмисній нарізці округів утворюються більші за чисельністю міські округи й нечисленні, але більші за площею сільські округи. Через такі маніпуляції одна партія може мати більше представництво в парламенті, ніж інша. Взагалі, така політика (вона називається викрійкою округів, або виборчою геометрією) у деяких країнах використовується досить активно. У минулому столітті цим славилися США, де навіть з'явився свій термін — джеррімандеринг на честь одного з американських губернаторів — Джеррі, який на початку минулого століття прославився викроюванням округів для того, щоб прихильники його політичного курсу, політичної партії були представлені найбільш широко. Такі округи ще називалися “черевичними зав'язками”, бо мали вигляд довгого шнурка або ще якунебудь вигадливу форму (сідла, восьминога). Зараз “виборча геометрія” уже не так популярна, як раніше, але відхилення від так званої норми представництва в ряді країн ще є.

Виборчі округи бувають трьох видів: одномандатний (уніномінальний), багатомандатний (поліномінальний) і єдиний. За одномандатним округом обирається один депутат. Кандидатів може бути кілька, але це завжди представництво одного депутата. Одномандатні округи характерні для мажоритарної системи (США, Великобританія, Канада, Індія та ін.). Від багатомандатного округу обирається вже де-

кілька депутатів. Такі округи характерні для пропорційної системи (Фінляндія, Швеція, Голландія, Норвегія). Єдиний округ характеризується тим, що він збігається із кордонами країни. За єдиним округом обираються відразу всі депутати. Звичайно це буває у двох випадках: за наявності пропорційної виборчої системи й у порівняно невеликій країні. До таких країн належать Ізраїль, ПАР, Габон, Малаві. За єдиним округом відбуваються вибори Сенату в Уругваї.

Виборчі округи звичайно діляться на виборчі дільниці — спеціально визначені і обладнані місця для голосування, куди громадяни приходять для здійснення процедури виборів. Виборча дільниця — територіальна одиниця, що обслуговується одним пунктом для голосування. Як правило, такі пункти облаштовуються в громадських місцях. Це загальносвітова традиція.

Переліки округів, їхні межі, назви виборчих дільниць і пунктів для голосування публікуються в пресі й вивішуються у вигляді наочної агітації в громадських місцях: меріях, муніципалітетах тощо.

Як відомо, скрізь існує певна міграція населення — люди приїжджають і від'їжджають. Чисельність населення в тій або іншій місцевості може змінюватися. Тому законодавство різних країн передбачає можливість перегляду виборчих округів через якийсь певний часовий проміжок після їхнього створення. Наприклад, у Великобританії виборчі округи за законом переглядаються один раз на 15 років. Число виборчих округів може збільшуватися у зв'язку з ростом чисельності населення. Порівняно недавно у Великобританії налічувалося 630 виборчих округів і 630 членів Палати громад. Потім це число переглянули, і зараз там є 659 виборчих округів і, відповідно, 659 місць у Палаті громад, оскільки точне число місць у парламенті британським законодавством не фіксується.

Виборчі органи — це органи, які організують вибори, стежать за їхнім проведенням і підводять підсумки. Вони бувають центральними, окружними й дільничними.

У різних країнах виборчі органи створюються й діють по-різному. В одних країнах функції центральних виборчих органів виконує міністерство внутрішніх справ (Англія, Франція, Італія), в інших державах створюються спеціальні виборчі комісії, у які входять представники найбільших партій і представники уряду (ФРН, Австрія, Мексика та ін.). В Австрії й Мексиці у таку комісію, крім представників партій, входять міністри внутрішніх справ, у ФРН — голова Головного державного статистичного управління.

У ряді інших країн центральна виборча комісія має статус державного органу. У такій комісії працюють державні службовці, які одержують заробітну плату і є незмінюваними й постійно діючими чиновниками. У США центральні виборчі органи створюються тільки на рівні суб'єктів федерації. Оскільки в США 50 штатів, там формується 50 таких центральних виборчих органів. Цією сферою звичайно займається секретар штату. У деяких штатах створюються спеціальні виборчі комісії.

Окружні виборчі органи в різних країнах також утворюються по-різному. В одній групі країн (Великобританія, Голландія, Індія, Нова Зеландія) ніяких виборчих комісій не створюється, а функцію контролю, нагляду виконує спеціальний чиновник — уповноважений за виборами. Цей чиновник іншим часом може виконувати якісь свої основні функції, але на час виборів цей обов'язок контролю лягає на нього. В Англії в ролі такого уповноваженого за виборами виступає або мер міста, або шериф графства. В інших державах підрахунок голосів та інші функції в масштабі округу (розгляд спорів, уточнення тощо) виконує спеціальна комісія державних службовців, працівників цього низового рівня. У комісію входять також судді, депутати місцевих виборчих органів. У ФРН і Австралії в окружних виборчих комісіях мають представництво партійні діячі, але в основному це представники місцевих органів управління і самоврядування.

Дільничні виборчі органи, як правило, призначаються вищими виборчими органами або місцевими органами самоврядування. Основні функції в таких комісіях виконують представники місцевої адміністрації, управління і самоврядування. Вони можуть утворювати спеціальні колегії, іноді їм допомагають добровольці, представники партій. У кожному разі спостерігачі від партій завжди присутні на виборчих дільницях.

Центральні виборчі органи створюють або затверджують виборчі округи і дільниці, списки кандидатів у депутати, здійснюють загальний контроль за проведенням виборів, призначають апеляційні комісії для вирішення суперечок, підведення підсумків виборів і оголошення результатів. Окружні й дільничні виборчі органи складають списки виборців, розглядають спірні моменти дотримання правил голосування. Вони ж виявляють порушення, припиняють їх тощо.

Реєстрація виборців і складання виборчих списків. Щоб громадянин міг брати участь у голосуванні, недостатньо задовольняти всі існуючі цензи — потрібно бути включеним у списки виборців. Розрізняють необов'язкову й обов'язкову реєстрацію виборців.

При необов'язковій реєстрації закон не встановлює обов'язку для державних органів реєструвати всіх виборців. У списки включаються тільки ті громадяни, які самі виявили ініціативу й з'явилися на виборчі дільниці із проханням про реєстрацію й включення їх у списки. Основне завдання виборчих округів — перевірити відповідність громадян виборчим цензам і зареєструвати їх. Поняття “необов'язковість” застосовується до державних органів. Така система існує в США, більшості країн Північної й Південної Америки.

Необов'язкова реєстрація може бути постійною і періодичною. Постійна реєстрація існує у переважній частині штатів США: виборці, один раз включені в списки, залишаються в них довічно, викреслюються лише у разі переїзду в іншу місцевість.

При системі періодичної реєстрації старі списки періодично ліквідують, а замість них складають нові. Такі періоди можуть бути різними — від 2 до 12 років. Через якийсь проміжок часу виборець повинен реєструватися заново.

Обов'язкова реєстрація означає, що виборець не повинен проявляти ініціативу й приходити на виборчу дільницю для реєстрації; виявити виборця й внести його в списки — завдання державних органів. Поняття “обов'язковості” застосовується тільки до державних органів: вони зобов'язані зареєструвати всіх осіб, які повинні брати участь у виборах. Обов'язкова реєстрація може бути постійною або проводитися за системою змінюваних списків.

Постійні списки складають на невизначений період часу, але періодично переглядаються. В одних країнах (Італія, Франція, Японія, Великобританія) це відбувається один раз на рік, в інші — кожні два роки. Недолік цієї системи полягає в тому, якщо перереєстрація вже проведена, то громадянин повинен сам проявляти ініціативу й піклуватися, щоб його включили в списки або викреслили з них.

Система змінюваних списків — найзручніша для громадян: списки виборців складають перед кожними виборами. Для виборця це не створює ніяких проблем, і він переважно впевнений, що перед виборами прийдуть відповідні чиновники, зафіксують його і потім надішлють повідомлення про необхідність з'явитися на вибори. Така система існує у ФРН і в деяких інших країнах. Вона справедливо вважається найбільш демократичною системою реєстрації.

У деяких країнах виборцям видається спеціальна картка або посвідчення виборця для виборів. Після видачі бюлетеня там ставлять штамп, який означає — виборець уже проголосував.

Висування кандидатів у депутати. Порядок висування кандидатів у депутати закріплюється звичайно у законодавчих або підзаконних актах. Відповідно до цього порядку громадянин, що володіє пасивним виборчим правом, може бути зареєстрований як кандидат у депутати або може обиратися на певну посаду, він має бути впевненим, що його ім'я буде внесене у виборчий бюлетень.

Висування кандидата в депутати — важливий етап виборчої кампанії, оскільки після цієї процедури встановлюється коло осіб, з яких громадяни виберуть найбільш гідних. (У деяких випадках у бюлетенях залишають порожню графу, і виборець має право вписати туди будь-яке прізвище.)

Існує ряд способів висування кандидатів у депутати. У різних країнах вони різні, але їх можна згрупувати таким чином:

1. Для реєстрації кандидатом необхідна подача заяви про реєстрацію, підписаного самим кандидатом. Цей процес можна назвати самовисуванням. Іноді потрібно, щоб, крім підпису майбутнього кандидата, цей папір мав підписи одного або двох виборців, які засвідчували особу цього кандидата. Є країни, де передбачено внесення кандидатом виборчої застави.
2. Висування кандидата шляхом збору підписів виборців. Виборці не засвідчують підпис кандидата, а начебто висувають його від себе. Заяву щодо висування кандидата в деяких країнах, наприклад у Франції, підписує лише один кандидат, у Канаді — не менше як два, у Великобританії, Ірландії, Австралії, тобто, у країнах англосаксонської правової системи — десять, у Швейцарії потрібно 12 підписів, у Голландії — 25, у Бельгії донедавна були потрібні підписи від двохсот до п'ятисот виборців.
3. Процес висування кандидатів майже аналогічний виборам, тому й називається первинними виборами. Система первинних виборів — процедура, дуже розповсюджена в США. Вона застосовується при відборі кандидатів для обрання на найрізноманітніші державні посади. Є країни, де обговорюється можливість запозичення цієї системи.
4. За останні роки все більше розповсюджуються висування кандидатів політичними партіями. Такий порядок застосовується для висування кандидатів у нижні палати парламентів Німеччини, Австрії, Фінляндії, Японії й ряду інших країн.

Треба розрізнити формальне й фактичне висування кандидатів. Наприклад, відповідно до законодавчих правил Великобританії, кан-

дидат висуває свою кандидатуру в парламент самостійно і ї повинні підтримати не менш 10 виборців. Але фактично кандидатів висувають політичні партії, і в кожному виборчому окрузі Великобританії є партійна організація від найбільших партій, які санкціонують і реєструють своїх кандидатів. Без такої санкції й реєстрації кандидат не може посылатися на партійну приналежність. Тому в окремих країнах висувають кандидата від партій, а паралельно із цим кандидат подає у відповідний виборчий орган заяву з певним числом підписів виборців. Без відповідного партійного рішення він не може користуватися підтримкою партії й буде зареєстрований як безпартійний.

У деяких країнах кандидатів від партій підбирають не місцеві партійні організації, а на спеціально скликані партійні збори, конференції і навіть з'їзди. Звичайно, ця процедура має формальний характер, але без відповідного оформлення, без протоколу, виписки з рішення з'їзду партійна приналежність кандидата у виборчих бюлетенях не зазначається. У цьому випадку як незалежний кандидат він не буде користуватися матеріальною й моральною підтримкою партії й може розраховувати тільки на власні сили.

Виборча застава — це певна сума грошей, які майбутній кандидат повинен внести на рахунок у банку. Довідка з банку про внесення застави подається у виборчий орган. Виборча застава спочатку, в XIX ст., була різновидом майнового цензу. Сьогодні це швидше спосіб дисциплінування кандидатів, тому що в тих країнах, де існують прості способи реєстрації, можливе й несерйозне ставлення до виборів. Скажімо, хтось жартома може зібрати 10–15 підписів і зареєструватися як кандидат. Тому і встановили нехай не дуже великі, але все-таки досить відчутні суми для підтвердження серйозності намірів кандидатів у депутати.

Виборча застава у Великобританії з 1975 р. становить 500 фунтів стерлінгів, у Канаді — 200 канадських доларів, у Японії грошова застава для обрання в нижню палату парламенту — 1 млн ієн. Заставу може внести або кандидат, або політична партія, яка висуває й підтримує його.

Виборчі застави є також в Індії, Франції, Таїланді, Ірландії і в інших країнах. Деякі ж країни ніколи не вимагали виборчих застав (США, ФРН тощо). Це пояснюється тим, що, по-перше, у цих країнах склалися давні традиції щодо виборів, по-друге, вибори в цих країнах настільки дорогі, що немає потреби грошової застави.

Яка ж участь грошей, внесених кандидатами як застава? Хтось думає, що ці суми йдуть на покриття витрат на виборчу кампанію, але

це не так. Переважно у державах існує спеціальна законодавча умова: якщо кандидат набирає певний мінімум голосів (скажімо, 5%), то ця сума повертається кандидатові. У деяких країнах такий відсоток вищий (у Великобританії застава повертається, якщо кандидат набирає не менш 12,5% голосів). У кожному разі гроші кандидата, що користуються мінімальною підтримкою у виборців, йому повертаються.

Володіння пасивним виборчим правом допускає певний віковий ценз. Наприклад, у Франції депутат не може бути молодшим 23 років, у Швеції, США, Італії, Бельгії, Японії — 25 років. У окремих східних країнах (Туреччина, Туніс, Єгипет) кандидат у депутати повинен досягти 30-літнього віку. При виборах у другу (верхню) палату віковий ценз найчастіше ще вищий. Наприклад, у США, Індії, Японії — 30 років, у Бразилії, Франції й Республіці Філіппіни — 35 років, у Бельгії, Туреччині, Італії — 40 років. При висуванні кандидатів у депутати існують і додаткові вимоги, наприклад, так званий ценз проживання: кандидат повинен проживати в країні не менше визначеної кількості років, а в окремих випадках — бути громадянином країни визначену кількість років. Наприклад, для виборів у Палату представників обирають особу, яка повинна мати американське громадянство не менш ніж 7 років, а для виборів у верхню палату — Сенат — не менш ніж 9 років.

Для пасивного виборчого права розрізняють абсолютну неможливість бути обраним і відносну неможливість обиратися. Абсолютна неможливість балотуватися означає, що цій особі не можна бути кандидатом ні в одному з виборчих округів. При відносному обмеженні ця особа може бути кандидатом на виборну посаду лише в певних округах. Як приклад другого обмеження можна навести положення Політичної конституції Мексики про те, що губернатори окремих штатів не можуть обиратися до складу законодавчого органу штату, у якому вони є губернаторами, протягом усього часу виконання ними своїх обов'язків і навіть після виходу у відставку. В інших штатах такого губернатора можна обирати в законодавчий орган штату лише після виходу у відставку.

Є й інші обмеження для висування своєї кандидатури. Наприклад, у ряді країн військовим заборонено висувати свої кандидатури в законодавчі органи. Якщо ж вони хочуть стати кандидатами, то повинні подати заяву про відставку або завчасно піти у відставку. У деяких країнах визначено термін, протягом якого військові або інші державні службовці повинні піти у відставку. Наприклад, у Бразилії міністри або губернатори, які хочуть бути кандидатами в парламент, повинні

пiти у вiдставку за 6 мiсяцiв до виборiв. У Францiї бiльш “м’яке” законодавство щодо цього питання: якщо кандидат у депутати не може балотуватися у зв’язку iз своїм службовим становищем, то вiн повинен вiдмовитися вiд своєї посади через 15 днiв пiсля того, як його оберуть.

У деяких краiнах законодавство гарантує державним службовцям повернення на колишнi посади пiсля закінчення термiну перебування їх у депутатах. Такi службовцi, при умовi обрання їх депутатами, вважаються такими, що перебувають у вiдпустцi або у вiдрядженнi.

У рядi краiн iснує незвична вимога до кандидатiв у депутати: вони обов’язково повиннi вiдслужити в армiї (Кiпр, Францiя, Туреччина).

У Великобританiї кандидат у парламент повинен або проживати за мiсцем обрання, або мати постійне мiсце роботи на цiй територiї, або платити мiсцевi податки. У деяких краiнах є обмеження, пов’язанi з релiгiйною приналежнiстю. Кандидат у президенти Алжиру, наприклад, повинен взяти на себе спеціальне зобов’язання, у якому вiн обiцяє поважати й прославляти державну релiгiю — iслам.

Є особливi вимоги до кандидатiв, якi висувуються не в парламент, а на вищу державну посаду, скажiмо на пост президента. Щоб стати кандидатом на посаду президента Французької Республiки, заява про висунання (прохання про реєстрацiю як кандидата) того або iншого громадянина на цей пост повинна бути пiдписана не менш як 500 посадовими особами: у їхньому числi повиннi бути члени парламенту, Економiчної ради, члени мунiципальних рад. Цi особи повиннi представляти як мiнiмум 30 департаментiв або заморських територiй. Крім того, депутат повинен внести виборчу заставу — 10 тис. франкiв.

У США офiцiйним кандидатом на посаду президента може бути особа, висунута нацiональним з’їздом однієї з партiй: республiканської або демократичної. Другий варіант — зібрати певний мiнiмум пiдписiв виборцiв у всiх 50 штатах. Вимоги щодо виборiв на державну посаду звичайно бiльш жорсткi, як тi вимоги, що висувуються до кандидатiв у депутати.

Правове регулювання виборчої кампанії. Виборча кампанія регламентується правом мiнiмально або взагалi не регламентується. У нормативних актах закрiплюються суто формальнi моменти: визначаються мiсця для розклеювання передвиборних плакатiв, перераховуються мiсця, де це забороняється; можуть визначитися розмiри передвиборних плакатiв. Друкування виборчих матерiалiв пiд час виборчої кампанії може обмежуватися певним вiдсотком вiд загальної друкованої площi газет. Може регламентуватися час виступу на радiо й телебаченнi.

У деяких країнах цей час розподіляється пропорційно числу місць у парламенті, здобутих на попередніх виборах. Такий порядок, зокрема, існує в Австрії й Німеччині.

Фінансування виборів. Виборчі кампанії з часом стають усе дорожчими. Причини різні. Серед об'єктивних причин можна назвати інфляцію. Засоби масової інформації, без яких вибори неможливі, вимагають усе більше грошей. Хвилина часу на телебаченні або на радіо оплачується величезними сумами. Це пояснюється складною дорогою технікою, лімітами ефірного часу, дорожнечою видаткових витрат тощо.

Крім об'єктивних причин, існують і соціально-політичні фактори підвищення витрат на виборчі кампанії, і серед них — активна участь у політичному житті підприємців, бізнесменів, банкірів, інших людей, що представляють сферу бізнесу. Посилення діяльності лобістів, поглиблення неформальних контактів між виконавчою владою й представниками бізнесу приводить до того, що сфера суспільних відносин, сфера політики сама перетворюється у своєрідний бізнес. Від осіб, які обіймають політичні посади, часто безпосередньо залежать економічні вигоди — розподіл державних замовлень, податкові пільги, тарифні й митні послаблення тощо. За підтримку інтересів бізнесу депутати вимагають від бізнесменів фінансової підтримки. Такий вплив політичних дій на сферу виробництва й торгівлі неминуче стимулює залучення в політику великого бізнесу зі сфер торговельного й банківського капіталу. Між окремими економічними групами виникає конкурентна боротьба за переважаючий вплив на ключові ланки державного й політичного механізму. Ця боротьба неминуче приводить до зростання такого універсального засобу політичного тиску, яким є гроші.

Збільшення передвиборних витрат пов'язано ще й з тим, що програмні ідеї, установки більшості партій девальвуються, стає усе суужніше змусити виборця повірити в їхні гасла й заклики. Зменшення впливу партій призводить до неучасті громадян у виборах — абсентеїзму, отже, потрібно виділяти все більші суми на пропаганду, агітацію, на аналіз і обробку громадської думки. Доводиться користуватися засобами комерційної реклами, вивчати ринок політичних послуг, проводити маркетингову роботу тощо. І реклама, і соціологічні дослідження, й інші наукові методи “продажу” кандидатів і популярності тієї або іншої партії пов'язані з величезними витратами.

Звідки беруться засоби для виборчих кампаній? Таких джерел може бути декілька:

- 1) власні засоби кандидата;

- 2) фінансування виборчої кампанії з бюджету держави;
- 3) пожертвування — гроші, отримані від приватних осіб, фірм, банків тощо;
- 4) гроші від політичних партій.

Останнє джерело справді існує, але його часто називають із застереженнями. Це можна пояснити тим, що переважно партії не мають своїх самостійних доходів, а партійні гроші — це частина все того самого третього джерела, тобто пожертвувань. Гроші можуть передаватися або безпосередньо кандидатам, або в партійні фонди для розподілу серед кандидатів. Оскільки більшість партій не мають доходів від членських внесків або інших джерел, те це просто перерозподіл грошей, одержаних першими трьома способами.

Що ж стосується передвиборних витрат кандидатів з особистих коштів, то в ряді країн намагалися ввести обмеження. Наприклад, у 1974 р. Конгрес США прийняв закон, що дозволяв витратити кандидатам у конгресмени із власної кишені не більше 25 тис. доларів, а кандидатам у сенатори — не більше 35 тис. доларів. Це було сприйнято більшістю американців як порушення прав людини. Були порушені судові справи, і зрештою, Верховний суд США скасував ці обмеження як неконституційні. На кожну американську виборчу кампанію, що проводиться раз у два роки, витрачається неймовірна кількість грошей. Наприклад, для обрання в Сенат потрібно, за різними підрахунками, як мінімум 5 млн доларів, для обрання в Палату представників — дещо менше, але ці суми також досить значні. Тому вищезгадані ліміти в 25–35 тис. доларів були розцінені як несерйозні.

У ряді держав (ФРН, Скандинавські країни) має місце державне субсидування виборів. Часткове відшкодування передвиборних витрат є і у США. Державне субсидування виборів, з одного боку, приваблює, а з іншого боку — не зовсім справедливе. Таке субсидування не відшкодовує й половини витрат, а найчастіше становить лише 20–30%. Крім того, ця система віддає перевагу великим партіям. Так, (у ФРН) гроші розподіляються за підсумками попередніх виборів, тому великі партії, що мають більшість місць у парламенті, і при розподілі грошей одержують основний шматок пирога. Взагалі, система субсидування партій у ФРН дуже проста. Там установлений такий порядок, що за кожний отриманий голос держава після виборів виплачує кожній партії по 5 марок. Провідні партії одержують більше, а другорядні — менше. Деякі вважають, що це несправедливо, але політики дотримуються іншої думки.

Державних засобів завжди недостатньо для покриття передвиборних витрат. Як би багато не виділяли ті ж німці своїм партіям, їхні витрати покриваються завжди на 20–30%. У США кандидат на посаду президента, затверджений своєю партією, одержує з бюджету 20 млн доларів, а реально його витрати як мінімум у 5–6 разів більше. Основна маса коштів, які одержують кандидати від партій, надходить як пожертвування від суб'єктів приватних осіб і великого бізнесу. Наприклад, сімейство Рокфеллерів у ХХ ст. пожертвувало Республіканській партії близько 300 млн доларів. Нафтові компанії Техасу регулярно переказують гроші і республіканцям, і демократам. Англійські консерватори щорічно одержують на свої потреби від представників бізнесу мільйони фунтів стерлінгів. Звичайно, ці суми зростають під час виборчих кампаній. Нерідко для перестраховування фірми і корпорації дають гроші відразу одним і іншим кандидатам. Тоді, незалежно від результатів виборів, спонсор може розраховувати на зустрічну підтримку.

У деяких країнах існують юридичні норми, що обмежують передвиборні витрати. Наприклад, у Великобританії внески у фонди кандидатів обмежуються сумою в 1 тис. фунтів стерлінгів, і формально ці правила не порушуються. Однак за роки виборчої боротьби всі навчилися обходити закони. Хоча під час виборчої кампанії забороняється перевищувати певний ліміт грошей, ця кампанія у Великобританії триває всього один місяць, а гроші можна збирати й накопичувати протягом цілого року. Є й інші способи. Наприклад, якщо не можна вносити більше певної суми на рахунок конкретної партії за місцевим виборчим округом, то завжди можна перевести на цей рахунок гроші, пожертвувані цій партії в столиці, де внески не обмежуються. Крім того, окремі фірми можуть не переказувати гроші безпосередньо в якісь партійні фонди, а самостійно агітувати, підтримувати своїх кандидатів. Іноді це робиться завуальовано, без вказівки на конкретні прізвища. Таким чином, формальні обмеження не заважають використати гроші для популяризації й посилення впливу того чи іншого кандидата або партії.

У всіх країнах суми, отримувані кандидатами, треба реєструвати і декларувати. Анонімні внески в США обмежуються сумою 100 доларів. Окремий громадянин може пожертвувати на підтримку конкретної партії не більше 25 тис. доларів, а на підтримку одного кандидата — не більше 2 тис. доларів. Але якщо грошей багато, то їх можна розділити серед багатьох інших жертвувачів, і все буде витримано, і все буде відповідати закону.

Після закінчення виборчої кампанії особи, відповідальні за використання грошей, зобов'язані публікувати звіти про їхні витрати. Всі цифри (дебет-кредит) повинні збігатися.

Президент США Авраам Лінкольн колись розповів таку повчальну історію. Оскільки він був людиною небагатою, то позичив на виборчу кампанію 100 доларів. Із цієї суми він витратив тільки один долар, на який купив сидру. Після проголошення запальної промови в одному з містечок Лінкольн почастивав цим напоєм виборців. Решта грошей залишилися недоторканими. Те вже давно минулося, і 100 доларів зараз потрібно витратити на одного виборця, щоб він взагалі прийшов на виборчу дільницю... Так чи інакше, але колись передвиборні витрати насправді були незначними. Зараз вони становлять мільйони доларів тільки за офіційним даними, а справжні суми, які йдуть на фінансування виборчих кампаній, мабуть, знають тільки ті, хто одержує і витрачає ці гроші.

У законодавствах деяких країн вказуються суб'єкти, які ніколи не можуть надавати допомогу кандидатам у депутати. Наприклад, кандидат не може одержувати жодної допомоги від іноземних держав, від іноземних громадян або іноземних підприємств і організацій. У ряді країн забороняється одержувати гроші від муніципалітетів, міських рад, тобто юридичних осіб публічного права, а також від казино, клубів, ігорних будинків, оскільки ці гроші мають не завжди чесне походження.

Процедури голосування. Голосування — найпомітніша, ефективна й, природно, основна стадія виборчого процесу, бо саме в результаті голосування реалізується воля громадян. Після цієї стадії формуються представницькі органи, той або інший кандидат стає посадовою особою.

Процедура голосування найчастіше дуже докладно описується у виборчих законах. Це справедливо, тому що на цій стадії можливі відхилення від норм права, різні зловживання. У цьому випадку максимально точна регламентація дозволяє уникнути інших тлумачень і дає можливість на основі закону розглядати виникаючі суперечки гранично справедливо.

Майже у всіх країнах існує таємне голосування. Найчастіше в Європі виборці голосують виборчими бюлетенями — спеціальними аркушами паперу з відповідними текстами, прізвищами кандидатів. Громадянин, одержуючи такий бюлетень, ставить на ньому встановлені законодавством позначки, за якими відразу зрозуміло, за кого або проти кого він голосує.

У більшості країн застосовуються офіційні бюлетені, які друкуються державними органами. У всіх виборчих округах і на всіх дільницях бюлетені однакові, тому виборець звертає увагу тільки на текст. Як правило, кандидати від усіх партій включаються в один бюлетень — іноді за алфавітом чи за іншими принципами. В одних виборчих бюлетенях вказується тільки прізвище кандидата, в інших є більш докладні відомості: професія, назва партії, що підтримує або висуває кандидата.

У деяких країнах існує система так званих неофіційних бюлетенів. Відповідно до цієї системи держава бюлетенів не друкує, надаючи це право робити самим кандидатам. У Франції кожний із кандидатів сам друкує свої бюлетені. Виборці просто вибирають серед усіх бюлетенів бюлетень того кандидата, якому віддають перевагу, і кидають його в скриньку для голосування.

У Норвегії застосовуються звичайні офіційні бюлетені. Однак там є досить цікаве правило: виборець може прийти із чистим аркушем паперу й написати, за кого він голосує.

У США половина виборчих дільниць обладнані спеціальними виборчими машинами. У різних штатах вони можуть відрізнятися, але механізм голосування гранично простий: натискання кнопок або важелів. Зроблено це було для того, щоб запобігти підробку бюлетенів, бо натиснути на кнопку можна тільки один раз. Виборчі машини ставлять у кабінах, це забезпечує таємне голосування. До голосування допускаються громадяни, включені в списки виборців. При явці на виборчу дільницю виборець показує документ, після чого напроти його прізвища в списку позначають, що цей виборець одержав бюлетень для голосування. У тих країнах, де практикується спеціальна виборча картка, відмітка про те, що виборець проголосував, ставиться в цій картці.

У деяких країнах, що розвиваються, після голосування на руку виборця наноситься позначка спеціальною фарбою (вона не змивається два-три дні), щоб виборець не міг проголосувати декілька разів.

У окремих країнах голосування відбувається шляхом вибору бюлетеня, що належить тому кандидатові (тієї партії), за який голосує виборець. Для збереження таємниці голосування виборець, заходячи в кабінку, вибирає потрібний бюлетень і кладе його в спеціальний конверт. Заклеєний конверт вручається чиновникові із виборчої дільниці, і той опускає конверт у скриньку. Ця система існує в Іспанії.

У тих країнах, де великий відсоток неграмотних виборців, виборчі бюлетені, як вказувалося вище, крім прізвища, містять символи тієї партії, до якої належить кандидат.

У ряді країн, наприклад у Болгарії, кожна політична партія, крім символіки, реєструє свій колір, яким і відрізняються бюлетені. Іноді кольорів спектра не вистачає, особливо після розколу партії. Тоді чинять так: одна партія включає у свій бюлетень одну смужку певного кольору, інші, що відділилися, — дві, три смужки і т. д. Таким чином, при голосуванні використовується й графічна з символікою кольорова гама.

У багатьох країнах допускається й закріплюється законом голосування поштою. Так голосують громадяни, що перебувають за службовими або приватними справами не за місцем свого постійного проживання. Голосування поштою передбачено, зокрема, законодавством ФРН. Такі поштові відправлення здійснюються безкоштовно, без наклеєної марки. Крім того, є спеціальне правило — у конверті, крім бюлетеня має бути й посвідчення на голосування. Ці папери направляються за місцем проживання, тобто в той виборчий округ і дільницю, де проживає виборець. Голосування буде визнано, якщо це поштове послання надійде на день виборів (до певної години).

Є країни, де передбачене голосування за дорученням, які завіряє нотаріус, а в ряді випадків інші державні службовці (консульські працівники, державні службовці місцевих органів самоврядування тощо). Звичайно, за дорученням голосують родичі, близькі люди. Одна людина не може одержати більше двох доручень, щоб процедура не перетворилася на якесь глузування над голосуванням.

Виборче право всіх країн передбачає можливість допомоги під час голосування особам, які страждають фізичними недоліками й не можуть заповнити бюлетень. Звичайно в таких випадках їм допомагають або родичі, або службовці, які перебувають на виборчих дільницях. Ці правила стосуються насамперед інвалідів, тобто осіб, які не можуть самі заповнити й опустити бюлетень у виборчу скриньку.

Законодавство більшості країн світу не знає системи, коли державні службовці обходять будинки з виносними урнами для голосування. Як правило, виборці самі є присутніми на виборчих дільницях і здійснюють процедуру голосування особисто або, у разі фізичної неможливості, за допомогою інших осіб.

Підрахунок голосів і встановлення результатів виборів. Подані голоси підраховуються на виборчих дільницях. Цю процедуру здійснюють члени виборчої дільничної комісії; при цьому можуть бути присутнім спостерігачі від партій, а також представники міжнародних організацій. При підрахунку встановлюється загальне число голосів, поданих на цьому окрузі, бюлетені розкладають за кількістю голосів, від-

даних за партії і за кандидатів. Складають протокол, у якому відзначаються підсумки голосування за цим округом. Протоколи, складені у виборчих дільницях, і окружні протоколи відсилаються у вищі виборчі комісії, де й підводять остаточні підсумки.

Виборче шахрайство. Навмисне порушення законодавства про вибори, що здійснюється зацікавленими людьми, які найчастіше організують і проводять вибори, з метою домогтися незаконного й неправомірного результату, називається виборчим шахрайством.

Мета виборчого шахрайства полягає в тому, щоб переможцем вважався не кандидат (партія), який реально переміг, а той кандидат (партія), якому співчувають особи, які здійснюють виборче шахрайство. Спектр подібних порушень досить різноманітний, але кожна із цих дій спрямована на те, щоб замість реальних результатів у виборчих документах з'явилися перекручені дані й, згідно із цими даними, переміг потрібний кандидат (партія). У деяких країнах такого явища не спостерігається, а інших, навпаки, страждають від частого навмисного порушення виборчих норм.

Частим і характерним порушенням законодавства у сфері проведення виборів є навмисне збільшення числа кинутих у виборчі урни бюлетенів (підкидання), коли при підрахунку виявляється більше бюлетенів, ніж зареєстрованих виборців. Законодавство деяких країн передбачає вихід із такої ситуації: із загальної маси бюлетенів навмання вилучається їхній надлишок, а на підставі підрахунку бюлетенів, що залишилися, підводять підсумки виборів.

Зустрічається штучне збільшення числа поданих голосів за якогось вигідного кандидата. Буває пряме приписування голосів, коли бюлетені, подані за одного кандидата, приписуються іншому. Трапляються і підкупи виборців, і навіть погрози. Іноді вже опечатані мішки з бюлетенями замінюють на інші, де вже є сфальсифіковані бюлетені. У деяких випадках поряд з офіційними бюлетенями використовуються підроблені, а часто і бюлетені мертвих душ, коли списки виборців навмисне не обновлюють і за вже вибулих або померлих виборців бюлетені опускають нечесні працівники виборчої дільниці.

Виявлення порушень часто призводить до того, що результати виборів за конкретному округом визнають незаконними, а загальні вибори — такими, що не відбулися.

Особи, викриті в таких порушеннях, підлягають адміністративній, а в окремих випадках і кримінальній відповідальності. Статистика виборчого шахрайства в ряді країн достатньо вражаюча. Скажімо,

у Японії після кожних виборів до відповідальності притягуються кілька сотень людей. У країнах Європи виборче шахрайство трапляється зрідка. Щодо США, то введення виборчих машин було наслідком того, що американці намагалися подолати виборче шахрайство, машини для виборів справді ускладнюють фальсифікацію виборів.

Питання для самоконтролю

1. З'ясувати основні етапи виборчого процесу, дати характеристику його основних етапів.
2. Виборчий округ, різновиди виборчих округів.
3. Що таке виборча дільниця, які її функції?
4. Обов'язкова і необов'язкова реєстрація виборців. Види списків виборців.
5. Які шляхи висунення кандидатів у депутати ви знаєте?
6. Розповісти про джерела фінансування виборів.

2.2. Виборчі технології

Для характеристики виборчих процедур застосовуються дуже різні дефініції. Найчастіше вживаються такі терміни, як “виборчі технології”, “політичні технології”, “політичні технології виборчої кампанії”, “політичний маркетинг”, “виборчий (електоральний) маркетинг”, “політичний менеджмент” тощо. Виникає цілком закономірне питання: яка взаємозалежність цих понять.

Сучасна українська практика засвідчує, що переважно політичні суб'єкти не схильні використовувати здобутки теорії політики. А це незворотно призводить до помилок у процесі реалізації задекларованих цілей, невиправданих конфліктів між політичними суб'єктами і, зрештою, до погіршення соціально-політичної ситуації в країні. Це можна пояснити (але не виправдати) негативними проявами ідеологічного вакууму, що утворився після краху домінуючої до-недавна ідеології.

Світова практика має великий досвід застосування і позитивних, і негативних прийомів досягнення політичних цілей, які намагаються по-науковому аналізувати, теоретично осмислювати. Відтак для підвищення ефективності політичної діяльності широко використовуються спеціально розроблені й апробовані політтехнології.

Необхідною умовою розвитку демократії є усталення на всіх рівнях суспільної свідомості і політичної практики демократичних цінностей. Похідним від цього має бути впровадження у повсякденну діяль-

ність політичних суб'єктів відповідних політтехнологій. Їх особливості обумовлюються характером процесу, який охоплює всі види політичної діяльності у межах конкретної політичної системи. Оволодіння такими технологіями дає можливість підвищити рівень і результативність політичної діяльності.

Квінтесенцією політичної діяльності, політичної участі, а отже й використання політичних технологій є влада, яку здобувають або демократичним (всенародні вибори), або недемократичним (насилля, авторитаризм, диктатура) шляхом. Політична діяльність, як і будь-яка інша, має свої не лише особливості, засоби та методи, а й закономірності. Це — відповідні технології політичної діяльності.

Стосовно виборчого процесу, то, на нашу думку, доцільно все ж використовувати поняття технології, а не методи. Головний елемент, який відрізняє технологію від методів — остаточний результат. Політична технологія забезпечує результат на виборах (успіх певного політичного діяча чи партії), а методи, які використовуються, можуть запозичуватися й з інших наук (психології, соціології тощо).

Термін технологія походить від давньогрецьких слів техно — майстерність, і логос — наука, знання, закон. У словниках технологію трактують як:

- 1) сукупність знань, відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чогось;
- 2) сукупність способів обробки чи переробки матеріалів, виготовлення виробів, проведення виробничих операцій тощо;
- 3) науку про переробку і обробку матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності;
- 4) будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, нехай то будуть люди, інформація чи фізичні матеріали, для одержання бажаної продукції чи послуг.

Політична технологія — це система прийомів, технік послідовного досягнення бажаного результату у тій чи іншій сфері політичної діяльності.

Різновидом політичних технологій є виборчі технології. Спробуємо дати визначення цьому поняттю, оскільки нині воно широко використовується серед політиків, політтехнологів і журналістів, однак не існує єдиного визначення його сутності та змісту.

Термін виборча технологія досить часто використовують політичні консультанти і політики, політтехнологи та іміджмейкери. Виборчою

технологією можуть назвати телефонне опитування, телевізійний ролик, поширення листівок і навіть загальний план виборчої кампанії.

Змістовне визначення поняття “виборча технологія” подає український учений В. Полторак. Він зазначає, що виборча технологія — це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію.

Виборчі технології неможливо розглядати, не визначивши поняття політичного маркетингу.

У 1960–1970 рр. виявили новий підхід до вивчення виборчих кампаній: почали орієнтуватися на розробку ефективних технологій їх організацію і проведення. Такий підхід почали називати політичним (виборчим) маркетингом.

Політика досить широко використовує технології і методи маркетингу. Насамперед це стосується виборчого процесу. У зарубіжній спеціальній літературі висловлюється думка, що політичний маркетинг з’явився близько 60 років тому, коли Д. Ейзенхауер першим із претендентів на посаду президента США скористався послугами рекламної агенції для організації своєї передвиборчої кампанії. Під політичним маркетингом західні дослідники розуміють сукупність теорій і методів, якими можуть користуватися політичні організації, органи влади та окремі політичні лідери, це вміння визначати свої цілі, завдання і програми та впливати на поведінку громадян.

Політологічний словник пропонує таке визначення: “Політичний маркетинг — це різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадського значення. Вдале застосування прийомів маркетингу у політиці дозволяє досягати популярності, перемагати на виборах і триматися на вершині політичного олімпу”.

Американський політолог Г. Маузер виокремив три основні паралелі, які можна провести між комерційним маркетингом і організацією виборчої кампанії:

- існування конкуренції між різними організаціями, які змагаються за лояльність певної адресної групи, обраної як “мішені” (групи виборців), пропонуючи при цьому різні альтернативи (певних політичних кандидатів); аби завоювати певну кількість голосів, необхідно продемонструвати свої переваги перед суперниками;

- і виборці, і споживачі покликані відігравати аналогічні ролі і на комерційному, і на політичному ринку: вони виявляють “попит”, приймають рішення щодо вибору певного товару чи кандидата із запропонованих їм альтернатив відповідно до своїх цілей і на підставі аналізу доступної їм інформації; для вивчення споживачів і виборців можуть застосовуватися схожі психологічні та соціологічні моделі й теорії;
- канали комунікації, які використовуються представниками сучасних маркетингових служб і політичними кандидатами, схожі — особистий контакт (кампанія “від дверей до дверей”, збори, робота спеціальних агітаторів тощо), телефонні дзвінки, особисті поштові послання громадянам, ЗМІ, наочна агітація та реклама тощо.

У політиці, особливо під час виборів, застосовують такі ж маркетингові інструменти, що й на товарному ринку. Однак їх поєднання та взаємозв'язок обумовлені особливим впливом людського фактора і специфікою ринку політики.

Термінологія, що характеризує виборчий процес, досить неоднозначна і включає в себе не лише специфічні поняття (“характеристика електорату”, “імідж кандидата”, “мотивація електоральної поведінки”), а й загальні категорії та поняття економічної теорії (“ринок”, “попит”, “пропозиція”, “ціна”) і маркетингу (“сегментація ринку”, “позиціонування”, “середовище маркетингу”), які вимагають певної адаптації для адекватної характеристики виборчих процесів.

Застосування маркетингового підходу у виборчому процесі дає можливість забезпечити вільну конкуренцію на політичному ринку. Маркетинговий підхід у політиці — реальність, а політичний маркетинг є новою, комплексною (виникла на “перетині” політології, соціології, економіки, психології й низки інших наук) теорією, яка активно розвивається й водночас є практикою організації політичних паблік рилейшнз. Це ще раз підтверджує раніше висловлену тезу: і політичний маркетинг, і виборчі кампанії — явище комплексне; ґрунтується на досягненнях низки суміжних дисциплін.

Деякі автори розглядають політичний маркетинг як особливий набір: сукупність методів, прийомів, інструментів збирання, організації та виробництва інформації, її трансляцію для досягнення бажаного політичного ефекту (у процесі виборів, ухваленні важливих політичних рішень). Як зазначає Ф. Котлер, “маркетинг політичних кандидатів перетворився на важливу галузь діяльності, яка вимагає особливої спеціалізації всіх, хто до неї прилучився”.

Однак, виборчі технології обов'язково передбачають вивчення мотивацій не лише на рівні групи, а й на рівні окремого індивіда (що спонукає його взяти участь у виборах чи утриматися від голосування). При цьому аналізується взаємозв'язок не тільки між соціально-політичними показниками та електоральною поведінкою виборців, а й між усталеною в них орієнтацією і реально зробленим вибором.

Політичний маркетинг розвивається швидко і багатоаспектно, починаючи від звичайних піарівських кампаній пасивного характеру і закінчуючи активним, індивідуальним підходом до проведення виборчих кампаній, використанням соціальних технологій, базуванні на психологічному підході до виборця, де виникають нові форми політичного маркетингу і нові засоби його здійснення.

Виборчий маркетинг як складова маркетингу політичного виконує вужче завдання — допомогти політичним партіям і кандидатам розробити, підготувати і провести ефективну виборчу кампанію.

Політичний маркетинг — це різновид некомерційного маркетингу, діяльність, спрямована на створення, підтримання чи зміну поведінки людей щодо конкретних політичних лідерів, організацій, ідей громадського значення. Вдале застосування прийомів маркетингу в політиці дозволяє досягти популярності, перемогти на виборах і утриматись при владі.

Сутність політичного маркетингу полягає у вивченні існуючої та формування бажаної громадської думки щодо образу (іміджу) політика, політичної організації чи ідеї. Найважливішими його функціями є:

- вивчення існуючого уявлення людей про політика, організацію чи ідею;
- визначення характеристик ідеального образу, що існує в масовій свідомості;
- планування та втілення у життя конкурентоспроможної програми дій, розрахованих на завоювання розуміння та активну підтримку політика, партії чи ідеї громадськістю.

Маркетинг у політиці означає орієнтацію всієї діяльності партії чи об'єднання на задоволення актуальних сподівань та політичних уподобань виборців. Обсяг залучення потрібних електоральних груп визначається специфікою завдань, які стоять перед конкретною партією, кандидатом чи виборчим об'єднанням, а також рівнем, різновидами конкретних виборів чи референдумів.

Політичний маркетинг як філософія та технологія передвиборчої боротьби в системі сучасної розвинутої демократії базується на чотирьох основних принципах:

- орієнтація на потреби і запити виборців та гнучке реагування на політичну кон'юнктуру;
- сегментування та стратифікація електорального простору;
- глибоке та різнобічне дослідження електорату, його уподобань, стереотипів, схильностей та специфіки реагування й вибору;
- націленість на конкретний, але стійкий та довгостроковий результат.

Політичний маркетинг включає такі різновиди передвиборчої діяльності:

- стратегію та планування виборчої кампанії;
- проведення суспільно-політичних, соціологічних та соціально-психологічних досліджень, опитувань, моніторингу громадської думки і масових настроїв;
- політичну пропаганду та рекламу;
- кампанії та акції просування політичних програм, кандидатів, об'єднань, партій та блоків;
- публісити та політичні PR-акції (зв'язки з громадськістю): прес-конференції, брифінги, масові соціальні та культурні заходи тощо;
- організацію та участь у конкурсах, фестивалях, спортивних змаганнях, меценатство, спонсорські та фінансово-економічні акції.

Політичний та комерційний маркетинг (що орієнтується на прибуток) мають і спільні, і характерні риси. Особливість першого зумовлена метою його застосування (наприклад, якщо йдеться про політика, то метою можуть бути голоси виборців, а не гроші). Специфічним є товар, що просувають на ринку. Проте у практичній політичній діяльності можуть успішно застосовуватись елементи універсальної системи, що включає сукупність чотирьох P – Product (продукт, товар), Price (ціна), Place (місце, розподіл) і Promotion (просування). Виняток для некомерційного маркетингу становить ціна.

Застосування комплексу універсальних маркетингових заходів передбачає розробку та здійснення спеціальних дій, що викликають бажану для політиків реакцію людей. У політиці “товаром” виступає певний образ політика, організації чи ідеї (наприклад, таким образом для політика може бути “свій хлопець”, “аристократ”, “партократ” або “демократ”).

Політичний “товар” не існує сам по собі. Він є тим, чим він сприймається в уяві споживача-виборця. Це один із фундаментальних принци-

пів маркетингу. За допомогою прийомів політичного маркетингу виборцю “пропонують надію”, яка оформлена як найбільш прийнятний або бажаний образ. Це уявлення про кандидата, політичне об’єднання або ідею називають політичним іміджем. Він або вже існує у свідомості пересічного виборця, або пропонується йому за допомогою політичних та виборчих кампаній.

Сучасне суспільство створило дуже розгалужену систему політичних концепцій, ідеологій і уявлень і на цьому тлі все складніше знайти та відтворити новий оригінальний політичний імідж.

Для успіху політика потрібно прагнути чітко виділити його серед конкурентів, тобто здійснювати “позиціонування товару на ринку”. Суспільна думка є досить консервативною і важко піддається радикальним інноваціям та змінам. Тому будь-яке нове явище, ідея, образ спочатку порівнюються з вже існуючими, щоб у порівнянні зробити висновок про те, чи є цікавим, корисним або небезпечним це нове для конкретної людини, групи, спільноти. Саме тому виникла необхідність у позиціонуванні політичного “товару” або іміджу стосовно вже існуючих, щоб порівнюючи, виборець (споживач) мав можливість побачити та зрозуміти його відмінності і переваги.

Важливо також вирішувати, де, яким чином політик буде повідомляти громадян про свої наміри, демонструвати вміння спілкуватись (телебачення, мітинг тощо).

І нарешті, розробляється ціла низка заходів, до яких входить політична реклама та PR, різні прийоми формування сприятливого враження (благодійні вчинки, співпраця із засобами масової інформації тощо). Успішне застосування комплексу маркетингу для політичних цілей можливе тоді, коли йому передують сегментування — групування людей за певними ознаками — і розробка спеціального комплексу маркетингу для кожного електорального сегмента.

Одним із важливих компонентів не тільки позиціонування партії, блоку, кандидата під час виборчої кампанії, а й програм довгострокового політичного маркетингу є соціологічні або маркетингові дослідження.

Дослідження політичного ринку

Політичний ринок — це система взаємодії конкуруючих політичних сил (суб’єктів політичних відносин), які змагаються за право розпоряджатися часткою політичної влади, яка їм довіряється пересічним громадянином під час виборів. Ми можемо говорити про виникнення

процесу куплі-продажу влади, або обміну її кожним із виборців на іміджі партій, блоків або кандидатів. У процесі виборів відбувається конкуренція уявлень-образів різних політичних сил у свідомості кожного окремого виборця, а також усвідомлення своїх власних політичних інтересів та потенційних переваг від результатів голосування.

Сегментація політичного ринку — це виділення більш-менш однорідних груп споживачів політичного “товару” — виборців. Громадян, що мають гарантоване право брати участь у виборах, називають електоратом.

Сегментом політичного ринку називають електоральну групу, що характеризуються спільними політичними поглядами, переконаннями та уподобаннями та відрізняються від інших подібних груп за рядом ознак.

Головна мета сегментації — не просто виділити якісь особливі групи споживачів на ринку, а пошук таких груп, які ставлять конкретні вимоги до цього виду політичного “товару”, що суттєво відрізняються від вимог інших груп виборців.

Сегменти повинні бути значно віддалені один від одного завдяки принциповій різниці між товарами. Лише тоді можливо запобігти усе-редненню “товару”, тобто втраті його конкурентних переваг. Надмірна кількість характеристик не бажана, тому що це ускладнює інформаційне забезпечення сегментації, а також зменшує місткість політичного ринку.

Сегментація не разовий процес, а аналітичне завдання маркетингу, що потребує постійної уваги.

Сегментування політичного ринку проводиться з урахуванням географічних, демографічних, психографічних та інших факторів, що впливають на поведінку виборця.

Сегментація за географічним принципом дозволяє визначати групи виборців за природнокліматичними умовами.

1. Регіональна демографія передбачає розподіл ринку з урахуванням географічних відмінностей (Крим; Закарпаття, Середня Азія, Далекий Схід).
2. Адміністративний розподіл республіка, місто, область. Україна поділяється на 9 регіонів таким чином:
 - 1) Київська, Чернігівська, Житомирська області;
 - 2) Харківська, Сумська;
 - 3) Дніпропетровська, Запорізька, Донецька, Луганська;
 - 4) Закарпатська, Чернівецька;
 - 5) Херсонська, Одеська, Миколаївська;

- 6) Рівненська, Волинська;
- 7) Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська;
- 8) Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Вінницька;
- 9) Автономна Республіка Крим;
- 10) м. Київ.

Чисельність та щільність населення. У міських населених пунктах України виділяють сегменти з чисельністю населення (у тис. осіб): до 5; 5–20; 20–50; 50–100; 100–250; 250–500; 500–1 млн.; більше 1 млн.

Клімат — помірно континентальний, континентальний, субтропічний, морський.

Сегментування за демографічним принципом передбачає розподілення на групи за такими демографічними даними: стать, вік, склад сім'ї та етап життєвого циклу, сфера діяльності, освіта, релігійні переконання, національність.

3. Вік — визначають групи виборців:

- молодші за 6 років;
- 6–11 років;
- 12–19 років;
- 20–34 роки;
- 35–49 років;
- 50–64 роки;
- старші за 65 років.

4. Стать — чоловіча, жіноча.

5. Склад сім'ї. За складом зарубіжні маркетологи визначають сім'ї, в яких:

- 1–2 особи;
- 3–4 особи;
- 5 осіб та більше.

6. Етап життєвого циклу сім'ї. Згідно з цією характеристикою визначають:

- молодих одинаків;
- молоду сім'ю;
- молоду сім'ю з маленькими дітьми;
- молоду сім'ю з молодшою дитиною віком до 6 років;
- молоду сім'ю з дитиною віком 6 років і більше;
- подружжя похилого віку з дітьми;
- подружжя похилого віку без дітей молодших за 18 років;
- одинаки середнього та похилого віку та ін.

7. Рівень доходів на місяць (у євро або доларах США):

- до 25;
 - 26–50;
 - 51–100;
 - 101–200;
 - 201–500;
 - більше 500.
8. Види професій — службовці державних установ, технічні спеціалісти, менеджери, керівники середнього рівня управління, студенти, пенсіонери, працівники сфери обслуговування, вчителі середніх шкіл, безробітні.
 9. Рівень освіти — початкова освіта, середня освіта, середня спеціальна освіта, незакінчена вища освіта, вища освіта, вчений ступінь.
 10. Релігійні переконання — православний, католик, іудей, баптист та інші.
 11. Національність — українці, росіяни, євреї, татари та інші.
При **сегментуванні за психографічними факторами** виборців розподіляють на групи:
 12. За належністю до соціального класу — незаможні, середнього достатку, достатку більшого за середній рівень, високого достатку.
 13. За стилем життя — богемний, елітарний, молодіжний, спортивний.
 14. За особистими якостями — амбіційність, імпульсивність, авторитарність тощо.
 15. За адаптивністю споживачів до нового “товару” — розподіл споживачів за реакцією на появу нового політичного “товару” або нової ідеологічної платформи.
Фактори поведінки виборця.
 16. Ступінь випадковості голосування:
 - голосування має випадковий (емоційний) характер;
 - голосування має свідомий (раціональний) характер.
 17. Пошук вигоди від політичної діяльності:
 - шукає власну користь;
 - думає про суспільну користь;
 - шукає компроміс між власною та громадською користю;
 - безкорисний.
 18. Статус постійного прибічника кандидата (ідеї, організації):
 - відсутність такого статусу;
 - наявність такого статусу в минулому;
 - тимчасовий (ситуаційний) прибічник;
 - новий прибічник (неофіт);

- постійний прибічник.
19. Ступінь компетентності.
 20. Ступінь включеності до політичної діяльності.
 21. Ступінь демонстрації лояльності до кандидата (організації, ідеї).
 22. Емоційне ставлення кандидата (організації, ідеї):

- ентузіаст;
- позитивне;
- байдуже;
- негативне;
- вороже.

Сегментація ринку — один із найважливіших інструментів маркетингу. Від того, наскільки вдало визначений сегмент, залежить успіх політичного “товару” у конкурентній боротьбі.

23. Електоральний потенціал сегмента. Вибраний сегмент має гарантувати необхідну політичну підтримку для перемоги на виборах. Ось чому спочатку роблять спробу орієнтовно визначити кількість потенційних прибічників та противників партії або кандидата в сегменті.
24. Доступність електорату в сегменті — наскільки кандидат (партія) має можливості для впливу на цей електоральний сегмент, донесення до нього інформації про своїх ідей та діяльність.
25. Конкуренція в сегменті, яка має дати відповідь про:
 - принципові можливості та виборчий досвід конкурентів у сегменті;
 - частку сегмента, що контролюється ними;
 - можливі форми роботи вашого кандидата (партії) в сегменті або вихід на ринок з новим “товаром” або зміна сегмента чи ринку взагалі (якщо це можливо).
26. Суттєвість сегмента. Наскільки великою є частина цього сегмента стосовно всього електорату цього політичного ринку.
27. Можливості доступу до ЗМІ, ведення агітаційної роботи та PR-діяльності в сегменті.
28. Можливість сервісу в сегменті. Присутність у сегменті можливостей для залучення фахівців; ресурсів та прихильників для реалізації маркетингової діяльності у сегменті.
29. Залежність сегмента від стримуючих факторів:
 - економічних — слаборозвинута соціально-економічна сфера, наявність/відсутність підприємств-монополістів, великого промислово-фінансового капіталу;

- політичних — стабільність ситуації в регіоні, можливість виникнення конфліктів (політичних, військових, соціальних, етнорелігійних), акцій протесту, масових заворушень, законодавче забезпечення, адміністративний ресурс;
- кримінальних — вплив організованої злочинності, розвинута “тіньова економіка”, складна кримінальна ситуація, діяльність екстремістських та терористичних угруповань.

Створення позитивного іміджу.

Політичне рекламування

Імідж — образ, що живе в уявленні людей. Якщо виходити з того, що імідж — це образ, то в перекладі на українську мову “образ” є “присутність відсутнього”. Виходячи з цього, імідж і є той образ, те уявлення про людину, що сформувалося у свідомості людей. Цей образ може бути феноменальним, приголомшливим, а може бути огидним. У політиці імідж визначає багато і, головним чином, перемогу на виборах, що є одним із найбільш серйозних актів здобуття влади.

Політичний імідж — образ політика або політичної організації, що цілеспрямовано формується й покликаний емоційно-психологічно впливати на певних осіб із метою популяризації, політичної реклами тощо.

Політичний імідж — це своєрідне уявлення населення про ідеальне втілення тієї чи іншої соціальної ролі. Імідж політика включає різні характеристики:

- 1) особистісні якості (рішучість, певна агресивність, привабливість, зовнішній вигляд);
- 2) організаторські, управлінські здібності (компетентність, вміння вести полеміку, участь у процесах прийняття рішень);
- 3) характеристики, що зближують лідера з електоратом (пересічне походження, простота).

Імідж політика витворюється з реально властивих певній особі характеристик і свідомо збагачується тими характеристиками, які потрібні для посилення значущості особи, але представлені лише потенційно. Формування іміджу спирається не тільки на політичні реалії, а й на ті, що постійно супроводжують їх (сім’я, діти, тварини, хобі, минуле тощо). При цьому імідж президента відрізняється від іміджу депутата, імідж міністра — від іміджу мера.

У цілому політичний імідж є позитивним явищем, оскільки він наближає політика до свого електорату, примушує його враховувати настрій населення, підтримувати з ним постійний зв’язок.

Створення політичного іміджу — серйозне, важливе та складне завдання. Тут необхідна допомога психолога, стиліста, візажиста, але першим є фахівець з іміджу — іміджмейкер.

Кожна виборча команда має таку людину, яка іменує себе іміджмейкером. Від його професійних знань, умінь і навичок залежить створення образу кандидата та його сприйняття електоратом. Працювати з політичними лідерами важко, бо вони найчастіше є людьми харизматичними, з гіпертрофованим “Я”. Перш ніж формувати імідж, іміджмейкер повинен чітко уявляти, який образ сьогодні “на часі” для виборців, який повинен мати вигляд, як поводитися. Наприклад, у США кандидат зобов’язаний відповідати таким стандартам:

- мати гарний вигляд на екрані;
- бути достатньо матеріально забезпеченим;
- бути щасливим у своїй попередній діяльності;
- мати репутацію зразкового сім’янина.

Тому, хто в ці рамки не вписується, важко претендувати на реалізацію політичної кар’єри. Лідер повинен уміти жартувати, імпровізувати, бути чарівним і мати особливі якості чи захоплення, навіть маленькі слабкості, що роблять його близьким і зрозумілим мільйонам співгромадян. Білл Клінтон, наприклад, увійшов у свою переможну виборчу кампанію із саксофоном у руках. Творці іміджу одним з етапів своєї роботи називають підбір адекватного іміджу. У політичній літературі існує кілька типологій іміджу. Одну з них запропонував Р. Шварценберг. Його галерея образів політиків повторює набір класичних амплу: “рятівник батьківщини”, “батько нації”, “чарівний лідер”, “наш мужик” тощо.

Сучасна політологічна наука виділяє шість основних способів, які можна використати для формування іміджу:

1. Декларація причетності. Цей спосіб полягає в тому, що ви використовуєте свою причетність до якоїсь політичної партії, громадської організації, руху чи конкретного політика, які є популярними в цьому регіоні. У цій ситуації особистісні характеристики кандидата відходять на задній план.
2. Створення міжособистісного контрасту. Цей спосіб полягає в порівнянні кандидатів, їх особистісних характеристик, соціально-психологічних та професійних статусів, віку, зовнішності, статі, освіти та ін. Порівнюєте за параметрами, які для вас можуть стати найбільш придатними: риси характеру, фізична привабливість, комунікабельність, ставлення до якоїсь із проблем цього округу.

3. Створення ідеологічного контрасту. Цей спосіб подібний до попереднього. Відрізняється він тим, що побудований лише на ідеологічних факторах (комунізм, антикомунізм, консерватизм, лібералізм тощо).
4. Ставка на базову проблему. Світова політична практика знає приклади, коли об'єктивно слабкіші кандидати перемагали своїх конкурентів, зробивши ставку на єдину базову проблему, яка була дуже актуальною для виборців цього округу або регіону.
5. Формування позитивного іміджу кандидата. Ні в кого, мабуть, не викликає сумнівів те, якщо ви хочете, щоб за вас проголосували, треба подобатися виборцям. Занадто позитиву не буває. Якщо ви навіть користуєтесь неабиякою популярністю серед населення, треба весь час слідкувати за еволюцією вашої іміджу в суспільній свідомості і постійно коригувати його за допомогою соціологів, психологів та спеціалістів масових комунікацій.
6. Створення негативного іміджу конкурента. Однак, цей метод не завжди є доречним. По-перше, тому що він не є моральним. По-друге, він ефективний лише проти популярних опонентів. Спроба облили брудом маловідомого політика може просто додати йому популярності.

Починаючи формувати імідж кандидата, менеджер повинен передусім зважити на його ім'я та прізвище: найчастіше це єдине, що буде знати про кандидата виборець. Є прізвища майже “непрохідні” — Крисюк, Псюк, Твердохліб тощо. Набагато вищими є шанси тих, чиї прізвища асоціюються з уявленням про славне минуле України — Шевченко, Гетьман, Хмельницький.

Зовнішній вигляд кандидата також має велике значення — він повинен бути охайним, бажано, щоб були в порядку волосся, зуби, шкіра, обличчя. Однак, йти заради іміджу на надто радикальні заходи не слід, наприклад, фарбувати волосся літній людині, виправляти форму вušних раковин тощо. Важливою складовою є поставлена правильна вимова, дикція, культура мови — от над цим працювати можна і навіть потрібно.

Складніша справа з тембром голосу. Різкі, пронизливі голоси ще нікого не прикрашали. Утім, неприємний голос М. Тетчер не перешкодив її політичній кар'єрі.

Однак не кожному політику можна запросто поради́ти змінити зачіску, відмовитися від шкідливих звичок, оновити гардероб. Іміджмейкер повинен побоюватися нав'язати кандидату імідж, йому зовсім не притаманний — одягти на вовка овечу шкіру, а на осла — шкі-

ру лева. Люфт між реальною особистістю і політичним іміджем повинен бути мінімальним. Можна бути розкутим і чарівним, тільки почуваючи себе у власній тарілці.

Зовнішність — це важлива складова іміджу, але аж ніяк не єдина. Є ще “внутрішня” і “процесуальна” складові іміджу. Зовнішня складова має безліч якостей: від взуття до зачіски, аж до міміки, манер, костюма, зачіски, ходи, голосу, жестів.

Внутрішня складова — це менталітет, тобто напрям думок, інтелект, професіоналізм, інтереси, цінності, хобі тощо. Але для політика це, насамперед, політичні ідеї. Політик без політичних ідей стає безбарвним. Політичні ідеї для політика — це те, що і робить політика політиком. А те, як він відстоює свої ідеї, — це процесуальна складова іміджу.

Серцевиною іміджу є позиції, установки й легенда. Саме ці складові визначають перемогу на виборах.

Серед позицій розрізняють позицію “переможців” і “переможених”. Позиція “переможців” лише одна: уміти цінувати й любити себе й інших. Позиція “переможців” — це не перехід на особистість, а обговорення конкретних завдань, справ, способів досягнення цілей. Іміджмейкери і психологи ретельно аналізують тексти, виступи, гасла кандидатів, щоб уникнути в них наявності позицій “переможених” і твердження позитивної позиції, що й приносить перемогу.

Легенда дозволяє політику “триматися на плаву”, менше витратити зусиль на рекламу у виборчій кампанії. Легенда робить його популярним і пізнаваним. Легенда складається із загального враження про людину і формується на рівні підсвідомості. Хороша легенда створює ситуації, коли людині вибачають деякі слабкості й помилки. З поганою легендою часто безнадійно йти на вибори.

Легенду можна створити. Перший, мабуть, найважливіший спосіб — це знайти її у біографії кандидата. Другий — пов’язаний з особливостями поведінки, зовнішністю, за якої на рівні підсвідомості деяка легенда “прочитується”. Люди часто видумують події, яких насправді й не було. Третій — вироблення політичної ідеї та уміти її відстоювати. Ідея може бути власною. Можна розвивати й чужі ідеї, якщо вони потрібні. Найсильнішими є нові ідеї або старі, але виражені у новій формі, пов’язані з найбільш суттєвими суспільними проблемами.

Якщо кандидат має свої ідеї і може їх привселюдно виразити так, щоб їх сприйняли, якщо за ним легенда і він у позиції переможця — у нього багато шансів на успіх. Причиною поразки такого кандидата можуть бути сильніші ідеї, позиції й легенди.

В умовах сучасного споживання на перше місце у виборчій кампанії виходить не “що” (кандидат, передвиборча програма), а “як”, тобто сукупність засобів та методів впливу на виборця (який опиняється в ролі споживача) для досягнення політичної влади під час виборчої кампанії, а також організація процесу виборчої кампанії. З врахуванням цього можна констатувати, що поняття “політична технологія виборчої кампанії” є ширшим, ніж поняття “електоральний маркетинг”, бо це технологія управління виборчою кампанією. Цей термін виник з моменту появи інституту політичних консультантів, чи політіміджмейкерів — людей, які професійно працюють на виборах.

Відтак, поняття “політична технологія” співзвучний дуже тісно не лише з поняття політичного маркетингу, а ще й з визначенням сучасного менеджменту. Термін “менеджмент” співіснує з українським словом “управління”. Характеризуючи менеджмент, американці, як правило, мають на увазі постать менеджера — людини, суб’єкта управління, який працює у певній організації. У ширшому значенні вони використовують терміни “адміністрація”, “адміністрування”, які більше відображають безособистісну систему управління. Слід зазначити, що в культурі розвинених країн поняття “менеджмент” досить часто використовується поряд з поняттям “бізнес”. Але це не тотожні терміни. В українській політичній літературі все частіше можна зустріти такі визначення, як “бізнес створення кандидатів”, “бізнес виборчої кампанії” тощо.

Сучасний менеджмент фахівці розглядають як процес безперервних взаємозв’язаних дій, які називають управлінськими функціями:

- планування;
- організація;
- мотивація;
- контроль.

Політичний менеджмент — це наука і мистецтво аналізу політичного розвитку суспільства на основі використання форм, методів і технологій політичного маркетингу. Однією з важливих проблем, яка вирішується за допомогою політичного менеджменту, є організація і проведення виборчої кампанії. Здійснення його при управлінні виборчою кампанією вимагає дотримання загальних принципів сучасного менеджменту: єдиноначальності, мотивації підлеглих, лідерства, науковості, відповідальності, правильного добору і розстановки кадрів, економічності (тобто раціонального використання людських і матеріальних ресурсів) та забезпечення зворотного зв’язку.

Політичний менеджмент — це система управління політичними процесами; наука і мистецтво аналізу тенденцій політичного розвитку, передбачення його наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення їх реалізації в політичній практиці.

Політичний менеджмент як система управління політичними процесами включає:

- маркетинговий аналіз кон'юнктури політичного ринку й формування відповідного іміджу “політичного товару” — організації, лідера, кандидата, політичної платформи;
- політичне забезпечення бізнесу;
- вивчення політичних і соціокультурних факторів, що впливають на ділову активність;
- зв'язок із громадськістю та професійне політичне лобювання;
- оволодіння мистецтвом роботи з людьми та організаціями, спираючись на моральні, етичні, естетичні цінності цього суспільства.

Політичне рішення в процесі формування проходить такі основні етапи:

- аналіз конкретної ситуації, що потребує прийняття рішення; розробка рішення (проекту, програми);
- затвердження результату розробки й прийняття його до виконання;
- виконання ухваленого рішення;
- вивчення реальних наслідків виконаного рішення і можливості підсилення його позитивних наслідків.

Процедура прийняття політичного рішення багато в чому залежить від характеру політичного режиму. Авторитарні та тоталітарні режими мають особливі правила прийняття політичних рішень. Для них характерні авторитарно-бюрократична технологія та закритий характер: вирішує обмежене коло осіб, без всебічного аналізу різноманітної інформації, кулуарно, без обговорення з політичною опозицією (якої часто просто офіційно не існує), без урахування громадської думки.

На відміну від тоталітарних та авторитарних режимів, демократичні політичні режими мають чітко визначені процедурні правила прийняття політичних рішень, зафіксовані в законах та нормах, зі сталою традицією публічних дебатів, узгодження між різними групами, з урахуванням громадської думки.

Маніпулятивні виборчі технології

До цього виду виборчих технологій передусім належить виборча інженерія. Одним з поширених видів і засобів політичного марке-

тингу, що використовується під час політичної боротьби за мандати представницької та виконавчої влади, є виборча інженерія, під якою розуміють пристосування виборчих процедур до реалізації інтересів правлячих політичних еліт щодо завоювання та збереження влади у державі, регіоні, місті, районі, населеному пункті.

Одним із важливих напрямів інженерії є аналіз і використання у відповідних політичних умовах процедур обрання органів представницької та виконавчої влади на основі реалізації у політичній практиці різних видів мажоритарної, пропорційної, змішаної та куріальної виборчих систем.

На основі аналізу світового і національного досвіду проведення виборів виокремлюють такі основні методи виборчої інженерії:

- обрання відповідного часу для проведення виборів;
- зміна виборчих процедур;
- стимуляція і переміщення виборців з одних округів до інших;
- маніпуляція кордонами виборчих округів;
- підбір складу лояльних до влади виборчих комісій.

Одним з її різновидів є створення виборчих округів, у кожному з яких на одного депутата припадає різна кількість виборців. При цьому така ситуація можлива навіть у тих країнах, де законодавство вимагає, щоб виборчі округи були приблизно рівні. Слово “приблизно” дозволяє начебто у межах закону безкарно порушувати принцип рівності. Наприклад, можуть бути створені такі багатомандатні виборчі округи: від округу із чисельністю 57 тис. виборців посилається три депутати, від округу із чисельністю 161 тис. виборців — сім депутатів, від округу із чисельністю 101 тис. виборців — чотири депутати. Формально такі різновеликі виборчі округи створюються для того, щоб не подрібнювати існуючі територіальні одиниці, причому від більшої кількості виборців обирається й більша кількість депутатів. Але слово “приблизно” розв’язує руки органу, що визначає величину виборчого округу й кількість депутатів, що обираються. Таким органом є, як правило, уряд, що висуває проект виборчого закону або зміни до нього перед виборами. Як наслідок, у першому окрузі один депутат представляє 19 тис. виборців, у другому — 23 тис., а в третьому — близько 25,3 тис. виборців, тобто маємо певне порушення рівності.

Нині, виходячи з порядку організації виборів і проведення голосування, у жодній країні технічно неможливо утворити виборчі округи з абсолютно однаковою кількістю виборців. Крім того, при створенні виборчих округів необхідно пам’ятати про зв’язок з адміністративно-

територіальними одиницями, населеними пунктами, адже депутато-ві, вибраному від конкретного виборчого округу, потрібно буде врахувати у своїй роботі турботи й проблеми населення, яке проживає на певній території, а не абстрактних виборців. Щоб все-таки домогтися якомога меншого відхилення від рівності виборчих округів, у багатьох країнах встановлюють обмеження такого відхилення.

Так, згідно підп. б п. 1 ст. 8 Положення про вибори депутатів Державної думи, затвердженого Указом Президента РФ від 1 жовтня 1993 р. № 1557, допускалося відхилення від рівності виборчих дільниць до 15%. Федеральний закон від 21 червня 1995 р. № 90-ФЗ “Про вибори депутатів Державної думи Федеральних зборів Російської Федерації” (ст. 11) вводив більш жорсткі обмеження такого відхилення: до 10% і тільки у важкодоступних і віддалених районах — не більше 15%.

Контроль за голосуванням. Треба мати на увазі, що при таємному голосуванні легше фальсифікувати результати виборів, оскільки підрахунок голосів робить невелика група людей, а волевиявлення виборців здійснюється таємно. Можлива підміна бюлетенів, оголошення неправильних результатів, допуск до голосування однієї і тієї ж особи вдруге тощо. У багатьох країнах накопичений досить значний досвід різних прийомів фальсифікації виборів. Але настільки ж великий досвід є і щодо боротьби з фальсифікацією, існують різноманітні гарантії. Одним з найважливіших способів уникнути підтасувань на виборах є громадський контроль. Відомі різні форми такого контролю.

Переважно у демократичних державах усі кандидати і їхні представники мають право бути присутніми на виборчих дільницях у день голосування, а також при підрахунку голосів. Звичайно, кандидати та їхні представники ревно стежать за тим, щоб їхні права й законні інтереси не були порушені. Однак при невеликій кількості партій, що висувають кандидатів і контролюють їхню поведінку, можна допустити, що вони можуть змовитися і поділити місця в колегіальному представницькому органі при потуранні структур, що організують вибори. Недоліки цієї форми контролю переборюються існуючим у багатьох демократичних країнах контролем незалежних громадських об'єднань, що проголошують свою зацікавленість не в перемозі тої або іншої партії, а в проведенні чесних виборів, що дозволяють виявити справжню волю виборців. Такі об'єднання мають право посилати своїх спостерігачів на виборчі дільниці, а також у приміщення, де проводиться підрахунок бюлетенів. У деяких країнах громадські спостерігачі не тільки стежать за дотриманням усіх правил і приписів закону, але

й проводять моніторинг, що дозволяє оцінити правильність офіційно оголошуваних даних про результати виборів. У демократичних державах усе ширше практикується допуск іноземних спостерігачів. Перевага іноземних спостерігачів полягає в тому, що уряду й адміністрації тої країни, у яку на вибори приїхали спостерігачі, важче натиснути на них (навіть якщо є бажання такий тиск чинити), ніж на спостерігачів зі своєї країни.

Маніпулятивні технології в ЗМІ. Сутність проблеми політичного маніпулювання полягає у нав'язуванні необхідних правлячій еліті стереотипів масової суспільної свідомості через засоби масової комунікації. Іншими словами — це приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей у певних політичних інтересах.

Цей спосіб соціального управління має окремі переваги порівняно із силовими адміністративно-правовими й економічними методами панування, оскільки здійснюється непомітно для об'єктів управління, не потребує значних матеріальних затрат і жертв для встановлення контролю над суспільством.

Технологія глобального, загальносуспільного маніпулювання ґрунтується на вже згадуваних раніше базових соціальних міфах, що втлумачуються в суспільну свідомість за допомогою таких способів маніпулювання:

- брехня — пряме, відверте підтасування фактів і поширення неправдивої інформації;
- замовчування — блокування правдивої інформації щодо діяльності того чи іншого суб'єкта політики, події тощо;
- напівправда — препарування інформації, яка об'єктивно та ґрунтовно висвітлює малозначущі деталі й водночас замовчує важливі факти та (або) неправильно інтерпретує події;
- впровадження іміджів і кліше — укорінення в суспільну свідомість бажаних для правлячої еліти стереотипів щодо тих чи інших суб'єктів політики, ідеологічних доктрин, окремих подій та фактів;
- навішування ярликів — бездоказове нав'язування суспільству негативних (з погляду більшості) оціночних категорій з метою компрометації певних суб'єктів політики (партій, суспільно-політичних рухів, індивідів) на кшталт “імперіаліст”, “націоналіст”, “фашист”, “шовініст”, “антисеміт” тощо.

Звичайно, вплив правлячої еліти на формування громадської думки за допомогою мас-медіа може бути досить ефективним.

Це можна дослідити під час проведення виборчих компаній, коли іміджмейкери використовують безліч маніпуляційних прийомів, аби переконати громадян у тому, що їхній кандидат у президенти, депутати чи мери — найкращий.

Один з таких прийомів — “спіраль замовчування”, коли за допомогою сфабрикованих опитувань громадської думки або вибірково інтерпретованих результатів реальних опитувань мас-медіа намагаються переконати суспільний загал у широкій підтримці того чи іншого політика. На фоні замовчування опонентів голос так званої більшості роблять дедалі сильнішим. Відтак ті, хто ще не визначився у своїх політичних симпатіях, поволі схиляються до думки приєднатися до більшості, не бажаючи опинитись у соціально-психологічній ізоляції.

“Виборчі технології” — поняття, яке не дуже давно увійшло до наукового обігу. Однак на практиці воно існує давно як невід’ємне явище політичного життя. Отже, виборчі технології — це мистецтво вивчення електоральної мотивації, вироблення механізмів, які ґрунтуються на певних психологічних підходах за умови, коли першочерговим є не “що”, а “як” здійснити, як вдало побудувати виборчу кампанію, вплинути на виборця. Виборчі технології — це, безумовно, технології політико-психологічні. Вони ґрунтуються на комплексному науковому підході з урахуванням досягнень низки наукових дисциплін, у першу чергу — політології, соціології, економіки, психології, політичних PR тощо.

Визначаючи поняття “виборчі технології”, ми опирались на визначення, сформульовані в контексті проблеми, яка розглядається фахівцями, в тому числі іноземними. Однак необхідно мати на увазі, що європейські виборчі технології мають особливості. В Європі історико-культурні і соціально-політичні обставини впливають на модель виборчих компаній. Пересічні європейці вважають, що “маркетингом” слід називати лише ті технологічні новації, які безпосередньо запозичують організатори виборчих кампаній з практики комерційної діяльності. В Європі стиль політичного життя визначається не як “маркетинг”, а як “комунікація”.

Питання для самоконтролю

1. З’ясувати поняття “технологія”, “політична технологія”.
2. Види політичних технологій.
3. Що означає “маркетинговий підхід” у політиці?

4. З'ясувати зміст поняття “виборчі технології”. Назвати особливості маніпулятивних технологій.
5. Що таке політичний менеджмент?
6. Поняття “політичного маркетингу”. Визначити його функції та різновиди.

2.3. Технологія організації виборчої кампанії

Російські вчені Є. Малкін і Є. Сучков виокремлюють у виборчій кампанії чотири етапи (підготовчий, збір підписів, агітаційна кампанія і завершальний етап). На думку Ю. Сурміна в кампанії доцільніше виділяти три стадії:

1. Підготовча стадія, на якій забезпечується підготовка всієї кампанії. Вона має три етапи:
 - 1.1. Прийняття рішення про участь у виборах, підтримка з боку елітних груп, владних структур, спонсорів, створення коаліції, прогнозування супротивників тощо;
 - 1.2. Формування команди, підбір персоналу, його інструктаж, розподіл обов'язків, тренінги;
 - 1.3. Планування кампанії. Збір інформації, моделювання і прогнозування можливих дій, аналізування громадської думки, діагностика кандидата й громадської думки, підготовка й коригування біографічних відомостей, платформи, програми, основної теми, базової мови, стратегії й тактики кампанії, плану рекламно-агітаційної кампанії тощо.
2. Основна стадія, на якій відбувається включення кандидата у виборчий процес. Вона починається з дати офіційного початку кампанії, має такі етапи:
 - 2.1. Позиціонування кандидата, встановлення зв'язків з виборчими комісіями, підготовка необхідних матеріалів для комісії, його реєстрація;
 - 2.2. Вживлення кандидата в суспільну думку, аргументація його переваг порівняно з іншими кандидатами, встановлення взаємозв'язку із суспільною думкою, підготовка та здійснення рекламних акцій, інформаційних приводів, прес-конференцій, зустрічі з цільовою електоральною аудиторією тощо;
 - 2.3. Власне вибори (день виборів), коли відбувається мобілізація прибічників на голосування, спостереження за ходом голосування, контроль за підрахунком голосів, exit-pole; боротьба з підтасуваннями й фальсифікаціями.

3. Заключна стадія, яка розгортається після оголошення офіційних результатів виборів. Вона має три етапи:
 - 3.1. Захист результатів виборів, якщо перемогли, і критика результатів перемоги супротивника, якщо вибори програли;
 - 3.2. Просування переможця у владу, формування його команди або реабілітація кандидата, якщо він зазнав поразки.
 - 3.3. Аналіз результатів виборів і ефективності діяльності команди, витяги уроків з минулих виборів.

Треба зазначити, що ця схема — це ідеальна модель виборів. Реальна виборча кампанія може модифікувати стадії й етапи. В успішних кампаніях найбільшу частину роботи покладено саме на попередню стадію виборчої кампанії, яка детально розробляється. Переслідується одна мета — створити сприятливі передумови й нагромадити необхідні значні ресурси для перемоги. При цьому кампанія реалізується за тезою “Перемога на виборах — це перемога до виборів”. Ідеальний приклад такої кампанії — це її розгортання відразу ж після виборів, що відбулися. Отже, детально про етапи виборчої кампанії.

Планування виборчої кампанії

План кампанії враховує загальну політичну ситуацію, стратегію і необхідні ресурси. Подібно до плану спорудження будинку, план кампанії має стати своєрідним посібником, до якого звертаються при виникненні питань. Прогрес можна оцінювати, порівнюючи результати з планом. Можна побудувати будинок і без плану, але тоді буде допущено багато помилок, марно витрачено багато матеріалів, часу і грошей, і, швидше за все, хорошого результату так і не буде досягнуто.

Процес розробки плану складається з:

- вивчення округу (підготовка до кампанії);
- визначення стратегічної мети кампанії (скільки голосів потрібно для перемоги);
- аналізу електорату і виявлення ваших виборців (“прицілювання”);
- розробки “меседжа”;
- розробки плану роботи з виборцями;
- виконання цього плану.

Вивчення округу

Важливо визначити рівень виборів, у яких ви будете брати участь, за якими правилами вони будуть проходити. Від цього залежить стратегія. Треба визначитися з основними питаннями: ви балотуєтеся

на посаду в законодавчій або у виконавчій владі, вам потрібно просто перемогти або важлива більшість голосів для перемоги, чи буде другий тур. Ви повинні уважно вивчити виборче законодавство, проконсультуватися з юристом.

Усвідомивши основні правила виборів, ви повинні зібрати якнайбільше інформації про округ і виборців (Чи великий ваш округ? У місті або сільській місцевості буде проходити ваша кампанія? Яке населення округу і як воно змінилося за останній час тощо?).

Усіх виборців вашого округу необхідно поділити на групи (це основа для розробки стратегії вибору вашого електорату). З'ясувати, чи має кампанія доступ до інформації про виборців або список можливих виборців, якою підтримкою у виборців користуються ті або інші політичні партії тощо.

Часто можна одержати важливу інформацію, вивчивши підсумки минулих виборів. Ця інформація знадобиться вам пізніше, коли ви будете визначати, що спрацювало у ваших попередників, а що вам потрібно буде зробити інакше.

Визначення стратегічної мети кампанії, або Скільки голосів потрібно для перемоги

Стратегія (від грец. — військо веду) — мистецтво керівництва суспільством, політичною боротьбою, а тактика (від грец. — мистецтво командування військом) — засоби і прийоми суспільної і політичної боротьби; прийоми та способи досягнення певної цілі, лінія поведінки, підпорядкована стратегії.

Під час виборчої кампанії доцільним є розроблення і загального стратегічного та тактичного планів, а за необхідності, кількох тактичних планів на вирішення окремих завдань, вирішення яких є необхідним для досягнення мети. Все залежить від рівня компетенції команди та буття.

Кінцева мета практично будь-якої політичної кампанії — виграти вибори. На цьому етапі маємо визначити, що потрібно зробити, щоб перемогти. У вашому дослідженні ви повинні з'ясувати, яка загальна кількість жителів вашого округу, загальна кількість виборців, кількість родин, визначити можливу явку виборців, підрахувати, скільки голосів вам потрібно, щоб виграти. Щоб отримати відповіді на ці питання, необхідно використовувати інформацію про минулі вибори.

Як розрахувати кількість необхідних голосів з врахуванням усього вищевикладеного? Скажімо, населення вашого округу — 130 тис. чо-

ловік. З них 30 тис. — діти, які ще не мають права голосу, і незареєстровані виборці. На останніх міських виборах явка була 50 %, тобто проголосувало 50 тис. виборців. Припустимо, що і цього разу буде так само. У виборах до міської ради міста, у яких брало участь кілька кандидатів, переможець одержав 34 %, тобто 17 тис. голосів. У середньому в родині проживає два виборці, це — 8,5 тис. родин.

Аналіз електорального поля

Взагалі існує три типи виборців: ваші прихильники, прихильники ваших суперників і виборці, які ще не визначилися, як голосувати. Ваші прихильники — це ті, хто вже остаточно вирішив голосувати за вас. Прихильники ваших суперників — це ті, хто вже вирішив голосувати за них. А виборці, яких ще треба переконувати, називаються потенційними виборцями. Саме серед цих потенційних виборців вам потрібно виявити свою адресну групу.

Визначивши, скільки голосів вам необхідно для перемоги, з'ясуємо, чим відрізняються ваші потенційні виборці від інших. Це можна зробити двома способами: географічним і демографічним “прицілюванням”. У виборчих кампаніях використовується та або інша комбінація обох методів.

Географічне “прицілювання” — це звичайне визначення своїх прихильників за місцем їх проживання. Наприклад, кандидат А живе в місті А. Там його знають і підтримують. Кандидат Б живе в місті Б, у якому його теж знають і підтримують. Переважно прихильники кандидата А будуть з міста А, тому йому потрібно поїхати в місто В і переконувати, що він — кращий кандидат, тих його жителів, що ще не вирішили, за кого голосувати. Однак, звичайно, кандидати повинні все-таки спрямувати визначені ресурси туди, де високий відсоток виборців традиційно голосує на їх користь із метою стабілізувати штат виборців, перед тим як працювати з іншими потенційними прихильниками.

Є ще виборці, піддатливі впливу, — це відсоток виборців дільниці, які голосують непослідовно. Це виборці, які “розбивають” свої голоси (голосують за кандидатів різної політичної орієнтації на одних виборах), або “переміщують” свої голоси (голосують за кандидатів різної орієнтації на двох і більше виборах підряд). Велика частина кампаній спрямовує основні зусилля (плакати, кампанія “від дверей до дверей” тощо) на округи, які піддаються впливу. Це раціональна стратегія.

Демографічне “прицілювання” — це поділ голосуючого населення на групи за ознакою віку, статі, прибутку, професії, етнічною

приналежністю або іншим критерієм. Зміст демографічного “прицілювання” у тому, що подібних людей, звичайно, хвилюють схожі проблеми, і вони голосують за одного і того ж кандидата.

Кожна група має підгрупи. Наприклад, поділ населення за статтю може дати приблизно 50% жінок і чоловіків (хоча це не завжди так). У групу “жінки” входить підгрупа працюючих жінок, в останню входить підгрупа працюючих жінок, у яких є діти. Жінок з дітьми, звичайно, особливо цікавлять питання турботи про дітей, тому, якщо ваш кандидат буде наголошувати на цій проблемі, він зможе переконати цю категорію виборців підтримати його.

Визначаючи, кого можна переконати голосувати за кандидата, треба зважати на групи, до яких належить він сам. Припустимо, кандидатові — 38 років, він має вищу освіту, у нього власний невеликий бізнес, одружений, має сина і доньку, живе в найбільшому окрузі міста. У його адресну групу ввійдуть молоді люди між 25 і 40 роками, люди, які мають малий бізнес, і сім’ї з дітьми шкільного віку. Його звертання до виборців, що не належать до його групи, знайде менший відгук, наприклад, серед пенсіонерів, робітників із нижчим рівнем освіти і людей із сільського округу.

Важливо при демографічному “прицілюванні” визначити, які демографічні групи не є вашою адресною групою. Під час робочих зустрічей у зв’язку з розробкою стратегії кампанії ви повинні відверто сказати: “Ми не будемо агітувати працівників-бюджетників”, або “Ми не будемо агітувати молодих підприємців”. Це допоможе вам уникнути пастки — занадто широкого “прицілювання”.

Розробка “меседжа”

На виборців під час бурхливого перебігу передвиборчої кампанії щоденно (коли нещогодинно) суне величезний потік інформації. Вони читають газети, дивляться телевізор, слухають радіо, отримують рекламні видання, спілкуються один з одним. Ясна річ, що в таких умовах виборцям важко осягнути, осмислити весь потік інформації, спрямованої на них.

У цій ситуації інформація має бути “упакована” так, щоб пробитися крізь густий потік іншої інформації своєю зрозумілістю, доступністю, простотою. Виборець хоче почути від кандидата “коротко і ясно”: коли, за яких умов буде краще працювати, відпочивати, жити. Тому разом з широкомасштабною інформаційною кампанією штаб, іміджмейкери кандидата (партії) повинні розробити інформаційне повідомлен-

ня, яке досягло б мети за таких жорстких умов, якими супроводжуються передвиборчі перегони. Таке повідомлення має стати символом, фірмовим знаком того чи іншого кандидата, партії, блоку партій.

Його часто називають ключовим, оскільки саме воно часто відіграє роль ключа до відкриття “шкатулки” із симпатіями та вподобаннями виборців. Політологи часто називають таке ключове повідомлення меседжем (з англ. — повідомлення) або слоганом.

Перші приклади передвиборчих меседжів у незалежній і новітній Україні нічим або майже нічим, не відрізнялися від гасел-лозунгів ще комуністичних. Прикладів вдалих меседжів все ж таки набагато менше, ніж невдалих. Якщо покладатися навіть на місцевий досвід, то житомиряни краще пам’ятають слоган “Буде краще! Бакай”. Саме цей меседж пройшов класичну школу передвиборних випробувань і відіграв, за свідченням психологів, надзвичайно потужну роль, забезпечуючи успіх тодішньому кандидату І. Бакаю. З останніх партійних бренд-меседжів, які пройшли випробування виборами 1998–2002 рр. можна назвати меседж партії “Жінки за майбутнє” (“Час робити добро”), який у поєднанні з логотипом, емблемою партійної символіки дуже відрізняв цю партійну структуру з-поміж інших.

Приклади вдалих ключових повідомлень у виборчих кампаніях останніх років: “Потрібні зміни”; “Не словом, а ділом”; “Людам — правду, бандитам — тюрми”; “За правду, за народ, за Україну!”; “Патріотизм, довіра, справедливість”; “Голосуй і переможеш”.

Розробка плану роботи з виборцями

Правильне планування кампанії дозволяє кандидату використовувати обмежені ресурси. Те, яким чином ці ресурси використовуються, багато в чому визначить результат виборів. Планування — неминуча сфера діяльності при проведенні політичних кампаній. Кандидат може сам вирішувати: мати чи не мати організацію, робити чи не робити заяви для преси, організувати чи не організувати збирання пожертвувань. Але, оскільки він діє в конкретному часі і просторі, у нього має бути план політичної кампанії.

Планування поєднує аналіз особливостей округу зі стратегією планування. У результаті цієї роботи відповідальний за планування повинен створити допоміжні матеріали для прийняття рішень з планування, серед цих — рейтинг організацій. Цей перелік визначає пріоритетність місцевих організацій для стратегії виборчої кампанії, рівень їхньої доступності, кількісний склад і рівень їхнього впливу

на громадське життя, а також можливості, які вони мають для виходу на окремі групи виборців.

Календар громадсько-політичного життя округу. У цьому календарі позначені всі заходи, які проводяться протягом року підготовки до виборів, на яких кандидат повинен бути присутнім, щоб мати максимальну політичну віддачу.

Список заходів. Цей список конкретно визначає ті події, до яких потрібно готуватися заздалегідь. Він забезпечує відповідальному за планування широкий вибір варіантів, що включаються в план роботи кандидата, коли той відвідує ті чи інші райони, де мають відбуватися інші заходи.

Час на пересування. Зважаючи на аналіз особливостей виборчого округу, відповідальний за планування може визначити середній час на пересування кандидата територією.

Список телефонів/адрес. Відповідальний за планування повинен скласти список телефонів, адреси людей, які знадобляться під час проведення кампанії. Ці допоміжні матеріали є лише прикладом, щоб показати роль планування у виборчій кампанії, де треба все застерегти.

Методи роботи з виборцями

Дуже важливо у роботі із виборцями правильно вибрати метод (або комбінацію методів). Для цього треба відповісти на такі питання:

- Скільки цей метод потребує ресурсів (час, гроші, люди)?
- З якими виборцями треба налагоджуватися контакт?
- Чи зможете ви їх переконати?
- Чи зможете ви перевірити, що переконали виборців?
- Чи зможете забезпечити їхню явку на виборчі дільниці?

Кожний із таких методів по-різному відповідає цим критеріям. Доставка друкованих матеріалів. Волонтери під час кампанії “від дверей до дверей” залишають матеріали про кандидата в кожній квартирі або будинку. Велика кількість добровільних помічників можуть порівняно швидко охопити великий район, бо будуть звертатися лише до ваших потенційних прихильників.

Роздавання друкованих матеріалів можна проводити в місцях великого скупчення людей: на ринках, залізничних станціях тощо. Це простіше, ніж розносити матеріали по будинках, але цей спосіб менш ефективний, тому що не можна бути упевненим, що ті, хто їх отримає, живуть на території саме вашого округу. Цей спосіб буде ефективнішим, якщо матеріали, що роздаються, стосуються проблеми,

пов'язаної з місцем проведення заходу. Наприклад, біля воріт фабрики можна роздавати листівки про збереження цієї фабрики, на станціях — листівки про ремонт вокзалу.

Розсилання поштою матеріалів кампанії. Ви можете робити вибірку адресатів для розсилання за географічним або демографічним принципом (вік, стать тощо). Наприклад, літнім виборцям ви можете розіслати матеріали про вашу позицію щодо питань, які стосуються їх безпосередньо; молодим жінкам-матерям — матеріали, що пояснюють вашу позицію з питань, що турбують їх тощо. У цьому разі ви будете точно знати, що виборці, які одержали ваші матеріали, справді живуть у вашому окрузі.

“Від дверей до дверей” — один з найефективніших способів переконати виборців, зводиться до ходіння від будинку до будинку, від квартири до квартири, від дверей до дверей, безпосередньо спілкуючись з виборцями. Ви зможете довідатися про їхні проблеми, відповідно змінити свій меседж і приблизно визначити можливий рівень підтримки. На виборців переважно справляє враження сам факт: кандидат витрачає свій особистий час для спілкування з ними, і ви можете заручитися їхньою підтримкою лише через те, що зробили саме так. Певно, що метод “від дверей до дверей” вимагає багато часу. Дисциплінований кандидат може поговорити приблизно з 50 виборцями за вечір або 300 виборцями на тиждень за умови, коли він буде агітувати по три години щодня і буде витрачати не більш трьох хвилин на виборця (плюс час, щоб перейти від одних дверей до інших).

Телефонні дзвінки. Телефон можна використовувати для переконання виборців проголосувати за вашого кандидата, щоб виявити прихильників і нагадати їм прийти на виборчі дільниці. У будь-якому разі це має бути окремий дзвінок. Найчастіше телефон використовується для виявлення прихильників і спонукання їх прийти на виборчі дільниці.

Наочна агітація. Це все, що може привернути увагу виборця: рекламні щити вздовж дороги, плакати, встановлені в будинках ваших прихильників, наклейки на машинах, машини з плакатами, що проїжджають через важливі для перемоги райони, ім'я кандидата на футболках, календариках тощо. Хоча це приверне увагу виборця до кампанії і підсилить її “меседж”, усе-таки цей метод не найкращий. Він занадто “розсіяний”, спрямований не тільки на адресну групу, але і на людей, які не проживають на території округу, і на тих, хто не буде голосувати за вашого кандидата. Також, неможливо виявити тих, хто підтримує вашого кандидата. Однак цей метод годиться для районів

із сильною підтримкою, щоб нагадати виборцям про те, що необхідно проголосувати.

Підтримка від лідерів. Кандидат повинен зустрічатися з відомими і впливовими людьми, щоб спробувати залучити їх на свій бік. Такими лідерами можуть бути редактори газет або представники організацій, що відстоюють інтереси цього району. Ефективність підтримки залежить від того, чи має авторитет ця людина серед виборців. Звичайно, такою підтримкою заручаються на ранніх стадіях кампанії, коли виборці ще не думають про вибори, але про них уже думають лідери.

Друзі друга. Прихильники і волонтери особисто говорять з людьми, яких вони знають, і просять їх голосувати за кандидата. Це можна зробити заздалегідь виготовленою листівкою, ці люди можуть дзвонити тим, кого вони знають у своєму районі. Важливо, щоб кампанія відстежувала, хто буде це робити від імені кампанії і хто буде охоплений цією кампанією. Ключ до успіху — чітка організація. Таку роботу звичайно виконують безпосередньо у переддень виборів, її часто розглядають як частину програми “Йди голосувати!”

“Чужі” заходи — це заходи, організовані людьми або організаціями, що діють поза рамками кампанії, де кандидати або їхні представники можуть зустрітися з виборцями. Це різноманітні заходи, наприклад дебати або зустрічі, у яких можуть брати участь усі кандидати. Ефективність такого методу роботи з виборцями залежить від обширу аудиторії. Зворотний же зв'язок із виборцями при цьому незначний, про важливість таких заходів можна говорити за реакцією преси.

Власні заходи. Кампанія також може організовувати власні заходи, щоб “засвітитися” в пресі. Це можуть бути мітинги, що посилять мотивацію прихильникам, прес-конференції для висвітлення позиції кандидата за визначеними питаннями. Ефективність роботи з виборцями залежить від того, як ці заходи висвітлюються в пресі. Перевага заходів, організованих кампанією в тому, що вона може контролювати їх хід і поширювати свій меседж. Недолік у тому, що такі заходи досить складно організувати, для цього потрібно багато часу, грошей і людей. Щоб використовуваний вами меседж працював ефективно, він повинен бути переконливим і охоплювати достатню кількість виборців із вашої цільової групи.

Специфіка і рівень кампанії потребують різних комбінацій методів роботи з виборцями. Кампанії, проведені на загальнодержавному рівні, якими треба охопити мільйони виборців, не можуть витратити час на кампанію “від дверей до дверей”. Для доведення свого меседжа

до виборців вони можуть використовувати комбінацію друкованих та електронних ЗМІ, наприклад, телевізійні реклами. З іншого боку, маленькі кампанії, проведені на місцевому рівні, не зможуть витратити великі суми на телевізійну рекламу, щоб охопити невелику кількість виборців. У цьому разі кандидат може ходити від дверей до дверей і особисто говорити з виборцями паралельно з проведенням прямого поштового розсилання, поширюючи меседж серед тих самих виборців. Після розсилання кампанія може організувати телефонні опитування, волонтери будуть обдзвонювати всіх потенційних виборців, щоб виявити прихильників кандидата і тих, кого переконав його меседж.

Питання для самоконтролю

1. Стадії виборчої кампанії. З'ясувати їх сутність.
2. Взаємозалежність понять “виборча кампанія” та “виборчий процес”.
3. З чого складається план виборчої кампанії?
4. Що таке стратегічне планування виборчої кампанії?
5. Методи вивчення електорального поля.
6. Визначити, які методи роботи з виборцями застосовувалися під час останніх виборів в Україні. Які з них, на вашу думку, є найефективнішими?

2.4. Політична культура суб'єктів виборчого процесу

Успішність виборчої кампанії та і демократичних реформувань цілого суспільства значною мірою залежить від виборців, від їхньої політичної культури. Не можна встановити демократичний лад у суспільстві, в якому поширена недемократична культура, де люди байдужі, непоінформовані щодо власних прав і свобод, не вміють ними користуватися й відстоювати, де панує своєрідне пристосуванство до атмосфери всездозволеності, породженої тоталітарним зневажанням людських прав.

Результат виборів залежить не лише від достоїнств претендентів на обрання, не від добрих намірів партії й правильності її програми, а ще й від виборців, від їхнього бажання і вміння розібратися у позиціях, оцінити пропозиції, розпізнати справжні наміри за декларованими обіцянками, зрештою, від самої згоди голосувати на виборах, скористатися своїм виборчим правом.

Сучасною демократичною нормою, неодмінною політичною вимогою є визнання усіма загального й рівного виборчого права громадян. Така норма — це завоювання тривалої визвольної боротьби за політичні права і свободи людей.

Проте у давнину причетність вільних громадян до політичного життя не тільки не обмежувалася, а навпаки, часом вживалися засоби заохочення або й примусу до участі в ньому. Так, у Стародавній Греції, аби залучити населення до виконання громадянських обов'язків, зокрема домогтися присутності на зборах і участі у виборах, вдавалися до спеціальних грошових виплат і винагород, до певних пільг (наприклад, безплатне місце в театрі). Часом до участі у політичному житті полісу людей навіть примушували. Існував закон, за яким кожен, хто виявив безпечність або байдужість під час смуги в державі і не пристав до якоїсь із конфліктуючих сторін, піддавався безчестю і його позбавляли громадянських прав афінянина.

Після століть панування олігархічних та монархічних режимів, коли створення і використання влади належало обмеженому колу осіб, з настанням буржуазної доби в Європі та Північній Америці повертаються до практики звернення до народу під час формування влади, в період вирішення загальних, що стосуються усіх, питань. Однак спочатку і в буржуазних політичних свободах було чимало недемократичних обмежень виборчих прав. Це, насамперед, уже згадувані виборчі цензи, нерівні норми куріального представництва та багато іншого. Навіть один з патріархів ліберального демократизму — Джон Стюарт Мілль був переконаний, що у представницькій формі правління прихована небезпека встановлення “уряду невігласів і бездар” або панування “егоїстичних інтересів одного класу”.

Загальне й рівне виборче право набуло визнання як невід'ємної норми цивілізованого суспільства й ознаки його демократичності тільки від середини ХХ ст. І саме з цього часу спостерігається супротивне явище — відмова частини населення від використання свого права на участь у формуванні органів державної влади. Таке байдуже ставлення до виборів, взагалі до участі у суспільно-політичному житті, називають абсентеїзмом. Перші згадки про абсентеїзм маємо вже від ІІІ ст. до н. л. Саме тоді значна кількість римських громадян, які, на відміну від афінян, не отримували ніякої винагороди за участь у політичних подіях і могли розраховувати тільки на власні сили, віддавали перевагу тому, щоб забезпечувати своє існування власною працею, і не могли дозволити собі частої та тривалої участі у зібраннях, окрім того, коли йшлося безпосередньо про їхні інтереси.

Нині в багатьох країнах вважається нормальним, коли до виборчих скриньок приходять від третини до половини виборців, а деінде у політичному житті бере участь ледве чи не десята частина населення. Маємо усі підстави очікувати, що і в українській електоральній практиці найближчим часом рівень участі виборців не буде високим.

Існує багато причин, чому люди відмовляються брати участь у політичних подіях, зокрема у виборах. Абсентеїзм може бути пов'язаний з нерозвиненою політичною свідомістю людей, коли їхні інтереси обмежуються лише добуттям хліба насущного. Причиною абсентеїзму може бути й протест проти недемократичного виборчого законодавства, проти недоліків виборчої системи або й існуючої форми правління взагалі. Абсентеїзм може бути й відображенням прагнення людей відсторонитися від політики, в якій вони вбачають марнославне та амбіційне змагання групових, егоїстичних інтересів. На думку Мішеля Рокара, у сучасному суспільстві, в якому вплив релігії став вельми послабленим, люди пов'язують з політикою і трагічне, і священне у їхньому житті. Коли ж вона не виправдовує райдужних сподівань, у ній розчаровуються і відвертаються від неї.

У більшості суспільств ліберальної демократії вважається, що не йти на вибори — то таке саме право вільної людини, як і решта, що їх гарантує особі цивілізоване суспільство. Це право не віддавати свій голос вимушено й беззастережно, цінувати його й сподіватися на поважне ставлення до нього інших.

Щоб реформувати суспільство на засадах демократії, треба подолати залишки тоталітарної політичної свідомості. Тоталітарне ставлення до політики характеризується схильністю людей уникати участі у громадському житті, вдаватися до псевдоучасті, ритуальних заходів, здійснюваних у суворій відповідності до директивних сценаріїв.

Про політичну культуру демократичного суспільства можна говорити тоді, коли люди ставляться до влади лояльно і водночас вимогливо й критично, цінують власні інтереси, здатні їх відстоювати і разом з тим з повагою ставляться до інтересів та позицій інших. Демократичне суспільство формує свідомість, якій властиве розвинене почуття власної гідності, відповідальності та громадянського обов'язку, сприйняття держави як спільного дому всіх, хто там живе.

Важливими ознаками демократичної політичної культури є розуміння того, як улаштована політична система, знання основ законодавства, процедур і регламентів суспільної взаємодії, співвідношення і позиції політичних сил та партій.

Новим “демократичним” віянням останнього часу стало поширення у країнах західної демократії всіляких рекомендацій, порад, методик і “технологій” з приводу того, як домогтися свого, досягти успіху у суспільних справах. Ось і в Україні напередодні виборів політики активно шукають таких порад щодо організації і проведення виборчої кампанії. Проте “виборчі технології” легко стають знаряддям обслуговування перш за все “істеблїшменту”, а не цілого суспільства. Їх використання у політиці призводить до перекручення народного волевиявлення, оскільки перемогу на виборах здобуває не той, хто справді вартий громадського визнання, а той, хто може заплатити консультантам і експертам. Отож, виборцям треба знати хоча б у загальному, що можуть застосовувати політики для впливу на них, для здобуття їхньої прихильності.

Елементарна обізнаність громадян у питаннях політики, їхнє свідоме й зацікавлене ставлення до виборів сприятиме тому, що до влади будуть обрані відповідальні, добродійні й кваліфіковані люди, яких справді заслуговує народ.

Американські дослідники Г. Алмонд і С. Верба, досліджуючи питання типології політичної культури, визначили такий тип як громадянська культура, основною суттю якої назвали баланс між політичною активністю і пасивністю громадян. Вищим з них визнається авторами цієї типології “громадянська культура”, в якій переважає активістська політична культура із збереженням елементів патріархальної та підданської. Для “громадянської культури” є характерним баланс між владою і відповідальністю правлячої еліти, також і між політичною активністю і пасивністю громадян. “Від громадянина демократичного суспільства, — зазначають Г. Алмонд та С. Верба, — потрібні прагнення, які суперечать один одному: він повинен бути активним, проте разом з тим і пасивним, включеним до політичного процесу, але не надмірно; впливовим і разом з тим і поважно ставитися до влади. Для того щоб правляча еліта виконувала свої обов’язки і була відповідальною перед суспільством, громадяни повинні контролювати її, зокрема за допомогою регулярних виборів у представницькі органи, але при цьому громадяни не повинні посягати на їх владні функції, які потребують професійного рівня підготовки. Громадяни можуть “тиснути” на уряд, проте цей тиск не повинен викликати дестабілізацію системи” [88].

Основними рисами громадянської політичної культури є: консенсус щодо легітимності політичних інститутів; терпимість до інших цінностей та інтересів; компетентність. У концепції “громадянської куль-

тури” цінним є передусім те, що вона фіксує складність, внутрішню суперечливість політичної культури демократії і підкреслює необхідність наявності цілої системи балансів її підтримки. Г. Алмонд та С. Верба зазначали, що в демократичному громадянині повинні узгоджуватися протилежні прагнення: активність і пасивність; залученість до політичного процесу, проте не надзвичайно сильне і активне; впливовість і тиск на владу і разом з тим, слухняність, пошана до владних структур. Яким чином зазначений баланс може реалізовуватись на практиці? Спробуємо розглянути це питання в ракурсі дослідження політичної поведінки, зокрема електоральної участі громадян.

Російські науковці В. Жуков, Б. Краснов визначають у політичній культурі три основні рівні: сфера політичної свідомості, сфера політичної поведінки та сфера інституційного забезпечення.

У сфері свідомості політичну культуру характеризують такі показники:

- ступінь зацікавленості суб'єкта політикою (великий, середній, малий, цілковита відсутність інтересу);
- ступінь розвитку політичної свідомості суб'єкта;
- ставлення до існуючої політичної системи в цілому, її окремих інститутів, їх символів та певних осіб;
- ставлення до інших учасників політичного процесу;
- готовність брати особисту участь у політичних акціях і пов'язані з цим очікування;
- уявлення про “правила політичної гри” (межі можливого і неможливого);
- ставлення до закону і норм;
- характер політичної і політико-ідеологічної самоідентифікації (“я – лівий”, “я – центрист”, “я – ліберал”);
- політична мова.

У сфері поведінки політична культура має такі показники:

- форма і ступінь участі в політичному житті суспільства (мітинги, демонстрації, політичні страйки, пікети, партійні діяльність);
- форма і рівень взаємодії з державними інститутами (конфронтація, співробітництво, неспівпраця);
- форма і рівень взаємодії з інститутами громадянського суспільства;
- форма і рівень взаємодії з іншими суб'єктами політичного процесу;
- тип електоральної поведінки.

Інституційний рівень політичної культури передбачає виявлення:

- методів управління системою (демократичні, авторитарні, тоталітарні);
- методів прийняття і здійснення політичних рішень;
- методів взаємодії з іншими політичними системами та інститутами;
- методів регулювання соціально-політичних конфліктів;
- типу електорального процесу (форм і методів організації виборів);
- засобів захисту корпоративних (національних) інтересів.

Також у політичній культурі виділяють такі рівні, як політична культура особистості, політична культура певної соціальної групи, політична культура суспільства. Показниками політичної культури особистості, на думку російського науковця А. Дженусова, є:

- рівень загальної освіти, який формує рівень політичної компетентності, оскільки остання є також специфічним проявом загальної культури в політичній сфері;
- рівень знань про політику, потреба нової інформації;
- участь у суспільно-політичній діяльності (пасивна–активна);
- досвід і вміння суб'єкта політики прогнозувати політичні події, керувати соціально-політичними процесами, впливати на діяльність державних органів тощо;
- цінності та цілі політичної діяльності (абстрактні – конкретні, відкриті – закриті, стабільність – дестабілізація суспільства тощо);
- засоби, які використовуються для досягнення мети (законні – незаконні, мирні – насильницькі);
- дотримання моралі, закону, етичних норм.

Показники політичної культури на рівні суспільства науковець називає такі:

- рівень освіти населення і можливість її здобуття, гуманістична спрямованість політичної соціалізації;
- рівень свободи в отриманні та розповсюдженні політичної інформації;
- ефективність рішень політичних інститутів влади стосовно задоволення потреб суспільства;
- ідеали та цілі суспільства, різних суспільних груп, влади та їх узгодження;
- наявність реальної можливості для всіх громадян брати участь у політичному житті, наявність впливових конкурентних політичних партій;
- ступінь захищеності населення від свавілля влади, злочинності;
- наявність легальних можливостей населення регулярно контролювати і змінювати владу шляхом виборів;

- дотримання етики, моралі суб'єктами політики.

На думку польського соціолога А. Боднара, свідченням політичної культури є:

- знання політики, фактів, зацікавленість ними;
- оцінка політичних явищ, оцінні судження стосовно того, як повинна здійснюватися влада;
- емоційний бік політичних позицій, наприклад, любов до батьківщини, ненависть до ворогів;
- визнання в певному суспільстві зразків політичної поведінки (вчинки людини за тих чи інших ситуацій).

Отже, існує багато підходів до проблеми структуризації політичної культури. Проте, слід відзначити, що в політичній культурі можна виділити порівняно постійний “субстрат”, який визначає її соціально-політичний зміст і надає певну ідейно-політичну спрямованість, а також “змінні” компоненти, зміна яких залежить від кон'юнктурної ситуації суспільного життя. Стриженем політичної культури є її ідеологічні, соціально-політичні, соціально-психологічні компоненти, які визначаються суспільно-історичними, національно-культурними, соціально-економічними та іншими сталими чинниками, умовами. Саме вони характеризуються відносною сталістю, мають тенденцію до відтворення. До цих компонентів належать, як правило, орієнтації і установки людей щодо існуючої суспільно-політичної системи, її інститутів і організацій, правил суспільно-політичної поведінки і діяльності, це і морально-етичні цінності, національно-психологічні норми поведінки, традиції, стереотипи тощо. “Змінні” ж компоненти політичної культури — це ті, які піддаються змінам під впливом тимчасових чинників: погляди і орієнтації певних політичних діячів, окремих груп людей, деякі інститути політичної системи, політичні настрої тощо.

Електоральна культура є інтегральною характеристикою певної сфери функціонування суспільства, його територіально-регіональних, соціокультурних, економічних, політичних, етнічних і конфесійних спільнот і груп, а також життя окремих індивідів. Це складна динамічна структура, яку створюють:

- єдність знань і розуміння виборчих норм і процедур, повноважень і діяльності організаторів виборів та інших учасників виборчого процесу;
- інтерес і ставлення до виборів, до виборчих прав і можливостей учасників виборчого процесу;
- оцінки виборчого законодавства і практики його застосування, всіх етапів виборчої кампанії і виборів, значимості власної участі в них;

- рівень засвоєння зразків і норм поведінки виборців та інших учасників виборчого процесу.

У широкому розумінні термін “електоральна культура” трактується як сталі особливості ставлення виборців до виборів і практики їх проведення, вироблений стиль взаємовідносин між виборцями і владою. У вузькому розумінні електоральну культуру можна розглядати як ступінь реальної залежності (“скерованості”) виборців у процесі виборів.

Критерії або показники, за якими можна визначити особливості електоральної культури, характеризується такими чинниками:

- ступенем розуміння і усвідомлення громадянами норм виборчого права, їх місце в системі базових цінностей;
- ступенем розуміння електоральних прав як порівняно самостійної галузі і як необхідної умови для реалізації прав громадян на участь в політико-державному управлінні;
- знанням функцій і діяльності основних учасників виборчого процесу і організаторів виборів;
- оцінкою законів про вибори, діючої виборчої системи і наявності пропозицій щодо їх вдосконалення;
- оцінкою роботи виборчих комісій;
- наявністю груп виборців, які залучені до виборчих кампаній і формами їх діяльності або їх відсутністю і через які причини;
- основними мотивами голосування виборців;
- готовністю еліти і пересічних громадян прийняти політичну поразку і погодитися на компроміс з партіями і лідерами-переможцями.

Існують декілька класифікацій моделей голосування виборців. Американський політолог Дж. Сарторі виокремлює дві основні: проблемне голосування і модель ідентифікації.

Проблемне голосування передбачає: проблемну перевагу — проблемне сприйняття — голос на користь кандидата чи партії, які є найближчими до цієї проблеми. До проблемного голосування найбільш схильні “невизначені” виборці, які не мають сталих партійних уподобань.

Модель ідентифікації — сталі ідейно-політичні орієнтації, які мотивують вибір людини. Послідовність в цій моделі така: визначення і причислення себе до лівого/правого, прогресивного/консервативного тощо спектра — відповідні партійні увявлення — голос на користь тієї партії, з якою виборець себе ідентифікує.

Дослідження, проведені політологами і соціологами у ряді країн за останні роки, фіксують послаблення у виборців почуття ідентифі-

кації з політичними партіями і зростання впливу електоральних технік теледемократії.

Російські науковці визначили такі моделі голосування, на які спираються виборчі технології:

1. Модель традиційного голосування — виборці голосують швидше за традицією, ніж з інших міркувань. Ця модель працює в США, де населення схильне до традиційного голосування: за республіканців чи демократів.
2. Соціально-економічна модель ґрунтується на гіпотезі про те, що виборці керуються особистими інтересами, діють раціонально, визначають користь від власного вибору. Розробка стратегії полягає в тому, щоб виявити і врахувати інтереси виборців, відобразити їх у програмах, виступах, гаслах кандидатів.
3. Іміджева модель орієнтується на особистість кандидата, а не на ідеологічні переваги або економічні інтереси виборців. Стратегія враховує популярність того чи іншого іміджу, після чого приймається рішення про модернізацію іміджу кандидата щодо переваг виборців.
4. Ідеологічна модель акцентується на ідеологічній позиції виборців, передбачається, що основні ідеології мають серед виборців стійких послідовників.
5. Модель примусу — “благодійність”, підкуп, залякування виборців, членів комісій, суддів, конкурентів, журналістів. На практиці часто така модель реалізується як використання адмінресурсу.
6. Модель маніпулювання — ґрунтується на ідеї, що люди не розуміються в політиці, прийняття рішень про голосування несамостійні, легко піддаються впливу, змістовної роботи з ними не треба проводити, ефективніше використовувати прийоми маніпулювання. Один напрям використання моделі — рекламний підхід, другий напрям — використання НЛП.
7. Негативна модель формується із переконання, що негативна інформація про кандидатів значно більше привертає увагу, ніж підкреслення їх позитивних якостей.
8. Модель домінуючого стереотипу передбачає, що в суспільстві формуються привабливі для мешканців певного регіону стереотипи політичних переваг, відповідно до яких і голосує переважна частина виборців.
9. Корпоративна модель — за цією моделлю більшість виборців орієнтуються при голосуванні на цінності, які поділяє їх оточення (корпоративні цінності).

10. Модель участі (прямих стимулів) ґрунтується на переконанні, що лише особиста участь виборців у будь-якій спільній діяльності створює їх справжню внутрішню мотивацію, яку можна використати на виборах. Модель ефективно працює, якщо її використати на стадії підготовки кампанії.

Звісно, є й інші моделі поведінки виборців. Знання законів поведінки виборців може зменшити вплив “великих грошей” та адміністративного ресурсу на виборах, що сприятиме розвитку демократичних процедур.

Питання для самоконтролю

1. Визначити, де і коли було започатковано дослідження електоральної поведінки громадян. Які причини спонукали ці дослідження?
2. Які наукові підходи дослідження електоральної поведінки склалися в політичній науці? Розкрити їх сутність.
3. Визначити поняття “електоральна культура”. Які чинники впливають на електоральну культуру окремого громадянина?
4. В яких напрямках сучасної політичної науки використовують і досліджують феномен електоральної культури? Відповідь обґрунтувати.
5. Які моделі поведінки виборців вам відомі? Навести приклади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. *Амелин В. Н., Устименко С. В.* Технология избирательной кампании — М.: Союз, 1993.
2. *Балашова А. Н.* Технология избирательной кампании в западной политической науке // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12, Полит. науки. — 2000. — № 2.
3. *Бebик В. М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. — К.: МАУП, 2000.
4. *Бebик В. М.* Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.-метод. посіб. — К., 2001.
5. *Бebик В. М.* Інформаційно-комунікаційний менеджмент. — К.: МАУП, 2005.
6. *Бebик В. М.* Політологія для політика і громадянина. — К.: МАУП, 2000.
7. *Білоус А.* Політичні об'єднання України. — К.: Україна, 1993.
8. *Варій М. Й.* Політико-психологічні передвиборчі та виборчі технології: Навч.-метод. посіб. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003.
9. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел — К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003.
10. *Выдрин Д.* Политика: история, технология, экзистенция. — К.: Лыбидь, 2001.
11. *Головатий М. Ф.* Політичний менеджмент. — К.:МАУП. — 2006.
12. *Головатий М. Ф.* Професія — політик. — К.: Парлам. вид-во, 2000.
13. *Головатий М.* Мистецтво здобувати владу // Політичний менеджмент. — 2003. — № 1.

14. *Грознецкий И.* Избирательные технологии: пределы и возможности // Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. ст. / Под общ. ред. С. В. Устименко. — М.: Рос. полит. энцикл., 2001.
15. *Зарубежное* избирательное право: Учеб. пособие. — М., 2003.
16. *Ильясов Ф. Н.* Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах. — М.: ИМА-пресс, 2000.
17. *Ковлер А. И.* Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт. — М., 1995.
18. *Короткий* глумачний словник української мови / Уклад. Д. Гринчишин, Л. Гумецька, В. Карпова та ін. — К.: Рад. шк., 1978.
19. *Котлер Ф.* Основы маркетинга. — М.: Прогресс, 1990.
20. *Лозовой М.* От “блицкрига” к искусству побеждать // Избирательные технологии и избирательное искусство: Сб. ст. / Под общ. ред. С. В. Устименко. — М.: Рос. полит. энцикл., 2001.
21. *Малишевський Н. М.* Технология и организация выборов. — Минск: Харвест, 2003.
22. *Малкин Е. Б., Сучков Е. Б.* Основы избирательных технологий. — 3-е изд., расш. и доп. — М.: SPSL — Рус. панорама, 2002.
23. *Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента / Пер. с англ.; Под общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. — М.: Дело, 2000.
24. *Музыкант В. П.* Теория и практика современной рекламы. — М., 1998. — Ч. 2.
25. *Нолен Д.* Избирательные системы // Технология и организация выборных кампаний: Зарубежный и отечественный опыт / Под ред. В. С. Комаровского и Г. И. Иванова. — М., 1993.
26. *Общая и прикладная политология* / Под общ. ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. — М., 1997.
27. *Пойченко А. М.* та ін. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання. — К.: УАДУ, 1997.
28. *Політологічний* енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна — К.: Генеза, 1997; *Політологія* / За ред. А. Колодій. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. — Кн. 1: Політика і суспільство.
29. *Політологія* у запитаннях та відповідях / За заг. ред. К. М. Левківського. — К.: Вища шк., 2003.

30. *Полторак В.* Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.
31. *Пухкал О., Дикий О.* Політичний маркетинг // Вісн. Акад. пр. і соц. відносин федер. профспілок України. — 2002. — № 1(14).
32. *Пшизова С. Н.* Демократия и политический рынок в сравнительной перспективе // Полис. — 2000. — № 2.
33. *Політологічний* енциклопедичний словник / Відп. ред. В. П. Горбатенко. — К., 2004.
34. *Політологія:* Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка — К., 2002.
35. *Політологія:* Підруч. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. А. Колодій, Л. Климанської, Я. Косміна, В. Харченко. — К., 2003.
36. *Рудич Ф. М.* Політологія: Курс лекцій: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. — К., 2000.
37. *Слободянюк Е.* Виборчі технології для “чайників” і не тільки // Нова політика. — 2000. — № 2 (28).
38. *Соловьев А. И.* Политология: Политическая теория, политические технологии. — М., 2000.
39. *Сурмин Ю. П., Нарижный Д. Ю.* Избирательные технологии. — Днепропетровск, 2001.
40. *Чудаков М. Ф.* Конституционное (государственное) право зарубежных стран. — Минск, 2001.
41. *Халипов В. Ф., Халипова Е. В., Шишкин А. Н.* Выборы и власть: Слов.-справ. избирателя. — М.: Совершенство, 1993.
42. *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. — К.: АртЕК: Вища шк., 1998.

Додаткова

43. *Авакьян С. А.* Выборы народных депутатов: Пособие для избирателей. — М., 1990.
44. *Алескеров Ф., Ортешук П.* Выборы. Голосование. Партии. — М.: Akademia, 1995.
45. *Багалій О. І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1991.
46. *Вибори в Україні 1994 року.* — К., 1995.
47. *Виллей Э.* Избирательное законодательство в Европе. — М., 1999.

48. *Дудинкевич Б.* Як проходили вибори в Західній Україні за часів Австрії та панської Польщі. — Львів, 1946.
49. *Душин И. Л.* и др. Выборы: технологии избирательных кампаний. — Харьков: РА, 1998.
50. Закон України “Про вибори народних депутатів України” // Голос України. — 1997. — 27 верес.
51. Закон України “Про вибори народних депутатів України”. — К.: ІнЮре, 1998.
52. Закон України “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” // <http://zakon.rada.gov.ua>
53. *Избирательная* кампания. — М.: Фонд Ж. Жореса: Прогресс — Академия, 1994.
54. *Избирательная* система России: новейшие законодательные и нормативные документы: Комментар. специалистов. — М.: Рос. газета, 1997.
55. *Избирательное* право в вопросах и ответах. — М., 1995.
56. *Ковлер А. И.* Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт. — М., 1995.
57. *Комаровский В.* Демократия и выборы в России: теория и история вопроса // Социс. — 1996. — № 6.
58. *Кравченко В. В., Пухтинський М. О.* Науково-практичний коментар закону України “Про вибори народних депутатів України”. — К., 1998.
59. *Курукин И. В., Богомолов Б. А.* Традиции и особенности развития политического строя России (X–XIX вв.) // Политика: проблемы теории и практики. Вып. 7. — Ч. 2. — М., 1990.
60. *Кушерець В. І., Полторак В. А.* Вибори до Рад і громадська думка. — К.: Політвидав України, 1990.
61. *Лисенков С. Л., Тихомиров О. Д.* Закон “Про вибори народних депутатів України”. — К.: Либідь, 1998.
62. *Музиченко П.* Вибори в історії України // Юрид. вісн. — 1994. — № 2.
63. *Небоженко В. С.* Вибори — шлях до демократії //Філософ. і соціолог. думка. — 1990. — № 4.
64. *Недяк И. Л.* Выборы: планирование и организация политической кампании. — М.: Весь мир, 1995.
65. *Овчинникова Г. Ф.* Вибори: кому довіряємо мандат? — К.: Знання, 1990.

66. *Ольховський Б. І.* Радянська виборча система: Текст лекцій. — Харків: ХІОІ, 1991.
67. *Оцінка* виборчої системи в Україні (Міжнародна фундація виборчих систем). К.: Ін-т демокр. ім. П. Орлика, 1993.
68. *Першиц А. И., Монгайт А. А., Алексеев В. П.* История первобытнообщинного общества. — М., 1982.
69. *Пискотин М.* Реформа высшей власти: трудное начало // Обществ. науки. — 1989. — № 6.
70. *Постников А. Е.* Избирательное право России: с приложением “Модельного закона субъекта Российской Федерации о выборах депутатов законодательного (представительного) органа государственной власти субъектов Российской Федерации”. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1996.
71. *Реформа* избирательной системы в Италии и России: опыт и перспективы. — М., 1995.
72. *Рибачук М., Шкурат І.* Историчні аспекти становлення виборчої системи України // Політич. менедж. — 2004. — № 1.
73. *Рогожин А. І., Страхов М. М., Гончаренко В. Д.* Історія держави і права України. — Вип. 1. (Рабовласницькі державні утворення, Київська Русь, період феодальної роздробленості). — К., 1992.
74. *Российская Федерация.* Законы. Федеральный закон “Об основных гарантиях избирательных прав граждан Российской Федерации”. — М.: Юрид. лит., 1995.
75. *Сборник* избирательных законов стран Центральной и Восточной Европы. — К., 1995.
76. *Смирнов В. В.* Идеи участия в политической мысли Древней Греции // История полит. мысли и современность. — М., 1988.
77. *Ставнітчук М.* Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики. — К., 2001.
78. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1992.
79. *Тодыка Ю. Н., Яворский В. Д.* Выборы органов местного самоуправления: конституционно-правовой аспект. — Харьков: Факт, 1998.
80. *Україна.* Закони. Закон України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. — К.: Парламент. вид-во, 1999.
81. *Україна.* Закони. Закон України “Про вибори Президента України”. — К.: Парламент. вид-во, 1999.

82. *Федеральное собрание России. Опыт первых выборов.* — М., 1994.
83. *Цимбалистий Б.* Тавро бездержавності. — США, 1982.
84. *Шаповал В. М.* Конституційні системи зарубіжних країн. — К.: Вища шк., 1992.
85. *Шаповал В. Н.* Британская Конституция: Политико-правовой анализ. — К.: Лыбидь, 1991.
86. *Як перемогти на виборах:* Наук.-метод. зб. — К., 1993.
87. *Юридична енциклопедія:* В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред) та ін. — Т. 1. — К.: Вид-во “Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана”, 1998.
88. *Almohd G. Verba S.* The Civic Culture Political Attituades and Democracy in Five Nations. — Boston, 1965.

Вступ	3
Частина I. Поняття та сутність політичних виборів	5
<i>Розділ 1. Структура політичних виборів</i>	5
1.1. Вибори як політичний інститут	5
1.2. Виборче право. Принципи виборчого права	14
1.3. Поняття і види референдуму	24
<i>Розділ 2. Історія становлення і розвитку інституту виборів</i>	33
2.1. Виникнення та розвиток інституту виборів на Заході	33
2.2. Історичні особливості становлення інституту виборів в Україні	40
2.3. Становлення і розвиток виборчої системи в Україні наприкінці ХХ — поч. ХХІ ст.	53
Частина II. Виборчі системи та виборчий процес	60
<i>Розділ 1. Сутність виборчих систем</i>	60
1.1. Поняття та значення виборчих систем	60
1.2. Типологія виборчих систем	65
1.3. Мажоритарні виборчі системи.	68
1.4. Пропорційні та змішані виборчі системи.	86
<i>Розділ 2. Організація виборчого процесу</i>	95
2.1. Загальні положення щодо організації виборчого процесу.	95
2.2. Виборчі технології	113
2.3. Технологія організації виборчої кампанії	134
2.4. Політична культура суб'єктів виборчого процесу.	143
Список використаної та рекомендованої літератури	153

In this textbook we consider such notions as elections? the electoral law, the electoral system, the historic peculiarities of elections' and electoral systems' establishment and their significance for a stable political life. Also we propose to make acquaintance with variants and consequences of one or another electoral system model introduction. The book includes the bibliography and the list of the recommendatory literature.

For the students of higher educational establishments.

Навчальне видання
Климкова Ірина Ігорівна
Остапенко Марина Анатоліївна
ВИБОРИ І ВИБОРЧІ СИСТЕМИ
Навчальний посібник

Educational edition
Klymkova, Iryna I.
Ostapenko, Maryna A.
ELECTIONS AND ELECTORAL SYSTEMS
Educational manual

Редактор	<i>С. М. Толкачова</i>
Комп'ютерне верстання	<i>С. А. Шередега</i>
Оформлення обкладинки	<i>О. О. Стеценко</i>

Підп. до друку 27.07.10. Формат 60 84/₁₆. Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 9,30. Обл.-вид. арк. 8,58. Наклад 1000 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3262 від 26.08. 2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»